

**T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLU HANEDAN ÜYESİ MUSA YABGU, AİLESİ VE
HÂKİMİYET BÖLGESİ**

Yüksek Lisans Tezi

HARUN AYDEMİR

ARALIK 2021

**T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLU HANEDAN ÜYESİ MUSA YABGU, AİLESİ VE
HÂKİMİYET BÖLGESİ**

Yüksek Lisans Tezi

**HARUN AYDEMİR
ORCID: 0000-0001-6156-0229**

**DANIŞMAN
PROF. DR. CİHAN PİYADEOĞLU
ORCID: 0000-0002-2529-4557**

ARALIK 2021

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Harun AYDEMİR

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU

İMZA SAYFASI

Harun Aydemir tarafından hazırlanan “Büyük Selçuklu Hanedan Üyesi Musa Yabgu, Ailesi ve Hâkimiyet Bölgesi” başlıklı bu yüksek lisans tezi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Doç. Dr. Adnan Eskikurt

.....

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Meryem Gürbüz

.....

Kurumu: Kocaeli Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 30/12/2021

ÖNSÖZ

Günümüzde Büyük Selçuklular tarihi üzerine pek çok çalışma mevcut olmakla birlikte, bu çalışmalar genel itibariyle devletin kurucularından olan Tuğrul ve Çağrı Bey özelinde bir Selçuklu tarihi aktarmaktadır. Ancak Büyük Selçuklular Devleti'nin diğer bir kurucusu olan Musa Yabgu özelinde bir çalışma bulunmamakta ve bu durum büyük bir eksiklik olarak görülmektedir. Neticede bu çalışma, temelinde Musa Yabgu'nun olduğu bir Selçuklu tarihi anlatmayı hedeflemektedir.

Çalışmamızda zikredile bilgilerin mümkün mertebe Musa Yabgu dönemiyle ilgili olmasına gayret edilmiştir. Bunun yanında giriş bölümünde Herât ve Sîstân'ın coğrafi özellikleri aktarılırken çoğunlukla dönem öncesi coğrafya kaynaklarından yararlanılmış, şehirlerdeki genel özelliklerin çok fazla değişmeyeceği göz önüne alınarak bu kaynakların kullanılmasında sakınca görülmemiştir. Giriş bölümünün devamında, Herât ve Sîstân'a hâkim olan siyasi güçlere ve Musa Yabgu'nun tarih sahnesine çıkışına kadar Selçuklu topluluklarının faaliyetlerine kısaca yer verilmiştir. Musa Yabgu'nun siyasi faaliyetlerinin zikredildiği birinci bölümde, genel olarak Musa Yabgu hakkında tartışmalı bilgilerin yazılı kaynaklar ve sikkeler ışığında açıklığı kavuşturulmasına çalışılmıştır. Özellikle Selçuklular hakkında önemli bilgiler veren *Târîh-i Beyhakî*, birinci bölümün büyük bir kısmını oluşturan Selçuklu-Gazneli savaşlarında başvurduğumuz kıymetli bir eser olmuştur. Bununla birlikte Musa Yabgu'nun Herât'taki hâkimiyetini işlediğimiz kısımda yazı kaynakların azlığı, bizi Musa adına basılan sikkelere yönlendirmiş ve bu sikkeler, Musa Yabgu hakkında yapılan çıkarımlarda en büyük destekçimiz olmuştur. Ayrıca Sîstân hakkında değerli bilgiler veren *Târîh-i Sîstân*'ın, Musa Yabgu'nun Sîstân'daki faaliyetlerini ve burada gerçekleştirdiği mücadeleleri aktarması, çalışmamıza önemli bir katkı sağlamıştır.

Öte yandan Musa Yabgu'nun hâkimiyet bölgesi olan Herât ve Sîstân'ın, sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri göz ardı edilmemiş ve çalışmamızın ikinci kısmını teşkil etmiştir. Nitekim ikinci bölüm, Herât ve Sîstân coğrafyasının ekonomik zenginliğini, sosyal ve kültürel çeşitliliğini, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından oluşturulan iktâ sisteminin Selçuklu şehir yapısında sağladığı organizasyonu ve

bununla birlikte Herât'ta üretilen metal eşyaların Herât tekniğiyle çağları aşan estetik güzelliğini gözler önüne sermiştir. Ayrıca Herât ve Sîstân'da yetişen müderris, fakih, şair ve matematikçilerin vasıfları, eserleri, gittikleri şehirler ve ders aldıkları âlimlerin isimleri çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturmuş ve bu sayede bölgede ilmi anlamda yaşanan gelişmenin fark edilmesi hedeflenmiştir. Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün eliyle hayata geçirilen ve Selçuklu hâkimiyetindeki pek çok şehirde inşa edilen Nizâmiye Medreseleri'nin ilme kattığı yarar unutulmamış, Herât Nizâmiye Medresesi'nde görev alan âlimlerin hâl tercümelerine yer verilmiştir. Son olarak ülkemizde Musa Yabgu ve faaliyetlerini anlatan çalışmaların yetersizliği dikkate alınarak, çalışmamızın literatüre büyük katkı sağlayacağı ve bu konuda çalışmak isteyenlere yol göstereceği inancı kuvvet kazanmıştır.

Çalışmamızda Arapça ve Farsça pek çok şehir ve âlim isimlerine yer verilmiş ve bu isimlerde meydana gelecek farklılıkları engellemek adına *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde yer alan imla kurallarının kullanılması uygun görülmüştür.

Bu çalışmada büyük katkıları olan ve tecrübelerini benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU'na en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmamızda önemli bir yer teşkil eden sikkelerde yardımlarını eksik etmeyen Doç. Dr. Sadi Süleyman KUCUR'a teşekkür ederim. Arapça eserlerin Türkçe tercümesinde yardımcı olan Ahmed Faruk KIRDEMİR'e, bunun yanında yorumlarını ve görüşlerini eksik etmeyen dostum Eray ÖZER'e ve kuzenim Yunus Emre AYDEMİR'e minnettarım. Son olarak anneme, babama ve kardeşlerime manevi desteklerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Harun AYDEMİR

ÖZET
BÜYÜK SELÇUKLU HANEDAN ÜYESİ MUSA YABGU, AİLESİ VE
HÂKİMİYET BÖLGESİ

Aydemir, Harun

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu

Aralık, 2021. 114 sayfa

Oğuzlar'ın Üçok kolunun Kınık boyuna mensup olan ve Selçuk Bey'in oğullarından birisi olarak gösterilen Musa Yabgu, kardeşi Arslan Yabgu'nun Gazneli Devleti tarafından esir alınması ve esaret yıllarında vefat etmesi ardından "Yabgu" unvanıyla Selçuklu ailesinin liderliğine getirilmiştir. Musa Yabgu'nun liderliğinde toplanan Selçuklular, ilk olarak Mâverâünnehir, daha sonra Hârizm ve nihayetinde Horasan coğrafyalarında tutunma mücadelesi vermişlerdir. Horasan'a gelen Selçuklu liderleri Musa Yabgu ile yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu coğrafyanın hâkimiyetini elinde bulunduran Gazneli Devleti'nden yurt talebinde bulunmuşlardır. Ancak Selçuklu liderlerinin yurt taleplerine olumlu bakmayan Gazneli Sultanı Mesûd, bu topluluğun Horasan'dan çıkarılması için büyük bir ordu görevlendirmiştir. Gazneli ordusunu Nesâ, Telhâb ve Dandanakan savaşlarında mağlup etmeyi başaran Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Horasan coğrafyasında Gazneli hâkimiyetine son vermiş ve Büyük Selçuklular Devleti'nin temelini atmışlardır. Bir süre sonra Horasan coğrafyasının taksimi için bir araya gelen Selçuklular, büyük bir kurultay tertip etmiş ve Musa Yabgu'ya Herât ve Sîstân bölgesinin hâkimiyetini vermişlerdir. İlk olarak Herât daha sonra Sîstân coğrafyasının hâkimiyetini kazanan Musa Yabgu, kısa bir sonra hem Gazneli Devleti'ne hem de Çağrı Bey ve oğullarına karşı hâkimiyet bölgesini korumak için büyük bir mücadele vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Musa Yabgu, Büyük Selçuklular Devleti, Horasan, Herât, Sîstân.

ABSTRACT
**MUSA YABGU, MEMBER OF THE GREAT SELJUK DYNASTY, HIS
FAMILY AND HIS REGION OF DOMINION**

Aydemir, Harun

Master's Thesis, Department of History, Medieval History

Supervisor: Prof. Dr. Cihan Piyadeoğlu

December, 2021. 114 pages.

Musa Yabgu was shown as one of the sons of Selçuk Bey, who belonged to the Kınık clan of the Üçok branch of the Oghuzes. He was brought to the leadership of the Seljuk family with the title of "Yabgu" after his brother Arslan Yabgu was taken by the Ghaznavid State and passed away during the years of captivity. The Seljuks, gathered under the leadership of Musa Yabgu, struggled to hold on first in Transoxiana, then in Hârizm and finally in Khorasan. Seljuk leaders Musa Yabgu and his nephews Tuğrul and Çağrı Bey, who came to Khorasan geography, demanded a homeland from the Ghaznavid State, which held the dominance of this geography. However, Ghaznavid Sultan Mesûd, who did not consider the land demands of the Seljuk leaders positively, commissioned a large army to expel this community from Khorasan. Musa Yabgu, Tuğrul and Çağrı Bey, who succeeded in defeating the Ghaznavid army in the battles of Nesâ, Telhâb and Dandanakan, put an end to the Ghaznavid domination in the Khorasan geography and laid the foundation of the Great Seljuk State. The Seljuks came together for the division of Khorasan geography, organized a great convention and gave Musa Yabgu the dominance of the Herat and Sistan regions. Musa Yabgu first gained the dominance of Herat and then Sistan. He gave a great struggle to protect the region of domination against both the Ghaznavid State and Çağrı Bey and his sons.

Key Words: Musa Yabgu, The Great Seljuk Empire, Khorasan, Herat, Sistan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
KAYNAK TAHLİLİ	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	12
DEVLETİN BAĞIMSIZLIĞINA KADAR	12
MUSA YABGU'NUN FAALİYETLERİ	12
1.1. Musa'nın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Faaliyetleri	12
1.1.1. Selçuklu Ailesinin Yeni Lideri: Musa Yabgu.	12
1.1.2. Yabgu-Beygu Tartışması	13
1.1.3. Selçuklu Liderlerinin Mâverâünnehir Coğrafyasında Barınma Mücadelesi	15
1.1.4. Hârizmşah Altuntaş ile Kurulan Münasebet	17
1.1.5. Horasan'a Geliş ve İlk Mücadele	20
1.1.6. Telhâb Savaşı	24
1.1.7. Dandanakan Savaşına Kadar Yaşanan Mücadeleler	29
1.1.8. Dandanakan Savaşı ve Bağımsızlığının Kazanılması	34
1.2. Musa Yabgu'nun Genişleme Politikası (1040-1066)	37
1.2.1. Musa Yabgu'nun Herât Hâkimiyeti	37
1.2.2. Musa Yabgu'nun Sîstân Coğrafyasına Gelişi ve Hâkim Olması	41
1.2.3. Gazneli Mevdûd'un Sîstân'a Gelişi ve Mağlup Olması	42
1.2.4. Gazneli Hâcibi Tuğrul Bozan ile Yapılan Mücadele	43
1.2.5. Bedeh (بد) Savaşı	45
1.2.6. Yâkûtî b. Çağrı Bey'in Sîstân'a Müdahalesi	46
1.2.7. Yâkûtî'nin Sîstân'a İkinci Defa Gelişi ve Müdahalesi	47
1.2.8. Çağrı Bey'in Elçisinin Sîstân'a Gelişi ve Hutbenin Çağrı Bey Adına Okunuşu	49
1.2.9. Musa Yabgu'nun Sîstân'a Gelişi	50
1.2.10. Herât ve Sîstân Meselesi	53
1.2.11. Musa Yabgu Hakkında Son Bilgiler	55
1.3. Musa Yabgu'nun Oğulları	55

1.3.1. Ebû Ali Hasan.....	55
1.3.2. Kara Arslan Böri	57
1.3.3. Devletşah	58
İKİNCİ BÖLÜM	59
SÎSTÂN ve HERÂT'IN SOSYA-KÜLTÜREL ve	59
EKONOMİK ÖZELLİKLERİ	59
2.1. SOSYAL YAPI	59
2.1.1. İktâ Sistemi ve Toplum	59
2.1.2. Etnik Yapı.....	61
2.1.3. Şehir ve Şehir Hayatı.....	65
2.2. DİNİ YAPI	67
2.2.1. Müslüman Tebaa.....	67
2.2.2. Herât ve Sîstân Coğrafyasında Mezhep ve Mezhep Çatışmaları	69
2.2.3. Herât ve Sîstân Coğrafyasında Gayrimüslim Tebaa	72
2.3. İLİM VE KÜLTÜR	73
2.3.1. Herât Nizâmiye Medresesi: İlim ve Kültürel Faaliyetler.....	73
2.3.2. Herât Nizâmîye Medresesinde Görev Alan Müderrisler	74
2.3.3. Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler	75
2.3.4. Diğer İlmi Kurumlar	76
2.3.4.1. Hankâhlar.....	76
2.3.4.2. Hastaneler	77
2.4. EKONOMİK YAPI	78
2.4.1. Herât ve Sîstân Coğrafyasında Ticaret	78
2.4.2. Sanayi Ürünleri.....	79
2.4.2.1. Herât ve Sîstân'da Tekstil.....	79
2.4.2.2. Metal Eşyalar	80
SONUÇ	84
BİBLİYOGRAFYA	91
EKLER	104
HARİTALAR	113

KISALTMALAR

b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Eİr	: Encyclopedia Iranica
haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
trk. trc.	: Türkçe tercüme
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
t.y.	: Basım tarihi yok
y.y.	: Basım yeri yok
yy.	: Yüzyıl

KAYNAK TAHLİLİ

1.Tarihi Kaynaklar

Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî (ö. 445/1053) tarafından kaleme alınan *Zeynü'l-ahbâr*, 423/1032 yılına kadar olan bölümde İslam tarihinden bahsederken, 432/1041 yılına kadar olan kısımda da Horasan tarihini ele almıştır. Özellikle Selçuklu topluluklarının ilk dönemleri hakkında vermiş olduğu bilgiler oldukça kıymetlidir.¹

Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî İbn Funduk (ö. 565/1169) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Beyhak*, Beyhak'ın fethi, coğrafi özellikleri, şehirde hüküm süren hânedanlar, Beyhaklı meşhur aileler, bazı vezir, seyyid, edip, şair, filozof, tabip ve âlimlerle Beyhak'ta meydana gelen önemli hadiseler hakkında bilgi vermektedir. Selçuklu sultanlarının şeceresi hakkında bilgi veren bu eser, Musa Yabgu'nun oğulları ve torunları hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.²

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Beyhakî*, otuz ciltten oluştuğu rivayet edilse de, günümüze 421-432/1030-1041 yıllarını kapsayan 5-10. ciltler kalmıştır. Gazneli Mahmud'un ölümünden başlayıp Sultan Mesûd'un Dandanakan yenilgisiyle son bulan *Târîh-i Beyhakî*, Selçuklu topluluklarının ilk dönemleri hakkında önemli bilgiler barındırmıştır. Özellikle 426/1035 yılı itibariyle Musa Yabgu hakkında verdiği bilgiler, çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır. Farsça eserinin yanında 2019 senesinde Necati Lügal tarafından yayınlanan Türkçe tercümesinden de yararlanılmıştır.³

¹ Ebû Said Abdülhay b. Dahkak b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*, Nşr. Abdülhay Habibi, Tahran 1347; Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *DİA*, XIV, 29-30.

² Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tarih-i Beyhak*, Nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938; Abdülkerim Özeydin, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", *DİA*, VI, 62-63.

³ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Nşr. Ali Ekber Feyyaz, Meşhed 1971; trk. trc. Necati Lügal, TTK, Ankara 2019; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüsayin", *DİA*, VI, 63-64.

Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî'nin (ö. 582/1186) kaleme aldığı *Selçuknâme* adlı eseri, çalışmamızda çokça faydalandığımız bir eserdir. 14 fasıldan oluşan bu eser, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışından II. Tuğrul döneminin başlarına kadar olan hadiseleri zikretmektedir. Her fasıl, Selçuklu sultanlarının hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bizim için önemli olan, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışında Musa Yabgu hakkında vermiş olduğu bilgilerdir. Aslı Farsça olan eserin, 2018 senesinde Ayşe Gül Fidan tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.⁴

Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır b. Ali el-Hüseynî (ö. 590/1194) tarafından kaleme alınan *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Selçuklu tarihi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Özellikle Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluşundan Selçuklu sultanlarının sonuncusu olan II. Tuğrul'un ölümüne kadar kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Musa Yabgu'nun faaliyetleri anlatırken faydalandığımız kaynaklardan biridir.⁵

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî'nin (ö. 603/1207) *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr* adlı eseri, Selçuklu tarihi alanında yazılmış bir diğer kıymetli eserlerden birisidir. Büyük Selçuklular Devletinin kuruluşundan Selçuklular'ın son sultanı II. Tuğrul'un vefatına kadar olan hadiseleri zikretmektedir. Bilhassa Selçuklular'ın ilk dönemleri hakkında verilen bilgiler oldukça kıymetli olup, Musa Yabgu'nun faaliyetleri hakkında faydalandığımız değerli kitaplardandır.⁶

İbnü'l-Esîr'nin (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih* adlı eseri, faydalandığımız kaynaklardan bir diğeridir. 12 ciltten oluşan bu eser, yaradılıştan 628/1231 yılı kadar olan hadiseler aktarmaktadır. Bizim için IX. ve X. ciltte geçen hadiseler önem arz etmektedir. Nitekim bu ciltler, Selçuklu tarihi hakkında ve dolayısıyla Musa Yabgu hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Orijinal metni Arapça olan bu eser, 1991 senesinde Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁷

⁴ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, trk. trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018; Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî", *DİA*, XXXIV, 102-103.

⁵ Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiye*, trk. trc. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.

⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, trk. trc. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1999.

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't Tarih*, trk. trc. Abdülkerim Özaydın, *el-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

Çalışmamızda sıkça kullandığımız diğer bir eser, Reşîdüddîn Fazlullâh (ö. 718/1318)'in kaleme aldığı *Câmiü't-Tevârih* adlı eseridir. Bu eser, Tarihçiler arasında ilk dünya tarihi olarak kabul edilmektedir. Bizim için mühim olan kısım, *Câmiü't-Tevârih*'in II. cildinde yer alan Selçuklular bahsidir. Selçuklular'ın kuruluşundan Selçuklu sultanlarının sonuncusu II. Tuğrul'un ölümüne kadar geçen hadiseleri aktarmaktadır. Orijinal metni Farsça olan bu eser, 2011 yılında Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸

Hamdullâh el-Müstevfî Kazvinî (ö. 740/1340) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Güzîde* adlı eser, 6 bölümden ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Yaradılıştan başlayan eser, İlhanlı⁹ dönemine kadar gerçekleşen siyasi hadiselerden bahsetmektedir. V. ve VI. bölümlerde ise bazı âlimlerden ve Kazvin vilayetinin coğrafi özelliklerinden bahsetmektedir. Bizim için önemli kısım, IV. bölümde yer alan Selçuklu tarihi ve bu bölümde geçen Musa Yabgu hakkındaki bilgilerdir. Farsça olan eser, 2018 yılında Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edildi.¹⁰

Bu alanda sıkça kullandığımız önemli eserlerden bir diğeri ise, Muînüddîn-i İsfizârî (ö. 899/1494) tarafından kaleme alınan *Ravzâtü'l-cennât fî evşâfi medîneti Herât* adlı eseridir. Herat vilayetinin siyasi, coğrafi, dini, kültürel ve ekonomik alanlarına dair değerli bilgiler vermektedir. Özellikle Musa Yabgu'nun Herat vilayetine hâkimiyeti hususunda vermiş olduğu bilgiler oldukça kıymetlidir.¹¹

Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând (ö. 903/1498) tarafından kaleme alınan *Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, 7 ciltten meydana gelip, yaradılıştan 929/1523 yılına kadar olan hadiseleri zikretmektedir. Kitabın VII. cildi Mîrhând'ın ölümünden sonra torunu Hândmîr tarafından tamamlandığı zikredilmektedir. Özellikle IV. ciltte Selçuklular hakkında vermiş olduğu bilgiler oldukça değerlidir.

⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârih*, trk. trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Câmiü't-Tevârih: Selçuklu Devleti*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011; Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV, 19-21.

⁹ İran'da kurulan bir Moğol Devleti, bkz. Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, 102-105.

¹⁰ Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, trk. trc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018; Abdülkerim Özaydın, “Târîh-i Güzîde”, *DİA*, XXXX, 82-83.

¹¹ Muînüddîn İsfizârî, *Ravzât'ül-cennât fî evşâfi Medîneti Herât*, Nşr. Seyyîd Muhammed Kâzım, Tahran 1959.

Çokça faydalandığımız bu eser, Musa Yabgu hakkında da kıymetli bilgiler içermektedir.¹²

Yararlandığımız diğer bir eser, Ahmed b. Mahmûd'a (ö. 977/1569-1570) ait olan *Selçuknâme* adlı eserdir. Eser, çoğunlukla Büyük Selçuklular Devleti hakkında bilgi verse de Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında önemli bilgiler de içermektedir. Musa Yabgu'nun faaliyetleri hakkında bilgi edindiğimiz önemli kaynaklardandır.¹³

Farsça eserin müellifi belli olmayan *Târîh-i Sîstân*, Sîstân şehrinin kuruluşundan 725/1324-1325 tarihine kadar olan hadiselerin zikredildiği ve çoğunlukla coğrafi ve siyasi alanlara dair durumların aktarıldığı bir eser olmuştur. Özellikle Selçuklu hanedan üyesi Musa Yabgu'nun Sîstân coğrafyasına girişi ve faaliyetleri hakkında vermiş olduğu bilgilerden yararlanılmıştır. Farsça eserin yanında 2018 senesinde Vural Öntürk tarafından yayınlanan Türkçe tercümesinden de faydalanılmıştır¹⁴

2. Tabakatlar

Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn Ebû Yala'nın (ö. 526/1131) *Tabakatü'l-Hanabile* adlı eseri, Ahmed b. Hanbel'den başlayarak 512 (1118) yılına kadar altı tabaka halinde 706 Hanbelî âliminin biyografisini içerdiği aktarılmaktadır. Çalışmamızda faydalandığımız bu eser, Herât vilayetinde görev alan Hanbelî âlimiler hakkında bilgiler vermektedir.¹⁵

Çalışmamızda faydalandığımız diğer bir eser, Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî'nin (ö. 711/1370) *Tabakatü's-Şâfiyyetil-kübrâ* adlı eseridir. 7 bölümden

¹² Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, trk. trc. Erkan Göksu, TTKY, Ankara 2015; İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, XXX, 156-157.

¹³ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011; Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *DİA*, XXXVI, 397-398.

¹⁴ *Târîh-i Sîstân*, Nşr. Meliküşşuara Muhammed Taki Bahar, Tahran 1935; *Târîh-i Sîstân*, trk. trc. Vural Öntürk, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁵ İbn Ebû Yala, *Tabakatü'l-Hanabile*, Nşr. Muhammed Hamid el-Fıkî, Kahire 1952; Sürü Özen, "İbn Ebû Yalâ", *DİA*, XIX, 447-448.

oluşan bu eser, Şâfiî âlimler hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Özellikle Herât vilayetinde yaşayan ve yetişen âlimler hakkında verdiği bilgiler oldukça değerlidir.¹⁶

Muhammed b. Yahya Buhari Avfi (ö. 629/1232) tarafından kaleme alınan *Lübâbü'l-elbâb* adı eser, Farsça şiir yazan 300 şairin hayat hikâyesi ve şiirlerinden oluşmaktadır. 618/1221 yılında tamamlandığı bilinen eser, Herât ve Sîstân'da yaşayan şairler hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.¹⁷

3. Coğrafi Kaynaklar

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî İbn Havkal (ö. 377/988) tarafından kaleme alınan *Suret el-Arz*, bir İslam dünyası coğrafya kitabı olup iki ana bölümden oluşmaktadır. Özellikle ikinci bölümde Sîstân ve Herât coğrafyası hakkında verdiği bilgiler, çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Orijinal metni Arapça olan bu eserin, 2014 senesinde Ramazan Şeşen tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır.¹⁸

Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî'nin (ö. 340/951-952'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri, bir İslâm dünyası coğrafya kitabı olarak bilinmektedir. Eser, farklı bölgelerdeki şehirler, nehirler, dağlar, nüfus ve menziller hakkında bilgi vermektedir. Herât ve Sîstân'ın coğrafi özellikleri hakkında faydalandığımız kitaplardandır.¹⁹

Çalışmamızda faydalandığımız bir diğer eser, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî'nin (ö. 740/1340) *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eseridir. Üç bölümden oluşan eser, minareler, botanik, insanın vücut yapısı, ahlaki vasıflar ve

¹⁶ Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyetil-kübrâ*, Nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968; Bilal Aybakan, "Tabakatü's-Şâfiyyetil-kübrâ", *DİA*, XXXIX, 303-304.

¹⁷ Muhammed b. Yahya Buhari Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, Nşr. Said Nefîsî, Tahran 1375; Tahsin Yazıcı, "Lübâbü'l-elbâb", *DİA*, XXVII, 241-242.

¹⁸ İbn Havkâl, *Suret el-Arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.

¹⁹ Ebû İshak İbrâhîm el-İstahrî, *Kitabü'l-Mesalikü'l ve'l-Memalik*, trk. trc. Murat Ağrı, *Ülkelerin Yolları*, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2019; Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205.

coğrafyaya dair bilgiler bulunmaktadır. Eserini 740/1340 senesinde tamamlayan Kazvînî, Herât ve Sîstân coğrafyası hakkında değerli bilgiler vermektedir.²⁰

Farsça yazılan ilk coğrafya kitabı özelliği taşıyan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, 372/982 senesinde kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Ancak müellifi hakkında her hangi bir bilgi mevcut değildir. 61 konuya ayrılan eser, denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller hakkında bilgi verdikten sonra ülke ve şehirleri anlatır. Sîstân ve Herât coğrafyasının zenginlikleri hakkında verdiği bilgiler, çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturmaktadır.²¹

²⁰ Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-kulûb*, Nşr. Muhammed Debir Siyakî, Tahran 1958; Abdülkerim Özaydın, “Hamdullâh el-Müstefî”, *DİA*, XV, 454-455.

²¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, trk. trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2018; Rıza Kurtuluş, “Hudûdü'l-Âlem”, *DİA*, XVIII, 304.

GİRİŞ

Günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içerisinde kalan Sîstân,²² farklı lisanlarda farklı isimlerle zikredilmiştir. Özellikle Farsça Segistan (سگستان) olarak kaydedilirken, Araplar Farsça Segistan'dan esinlenerek Sîcîstân adını vermişlerdir. Ancak zaman içerisinde Sîcîstân ismi, Sîstân olarak zikredilmeye başlanmıştır.²³ Diğer taraftan *Târîh-i Sîstân*, Sîstân adının ortaya çıkışını Gerşâsb²⁴ dönemine dayandırmaktadır. Gerşâsb döneminde erkeklerin güçlerinden dolayı Siv, bölgeleri ise “*Sivlerin Yeri*” ya da “*Sivestan*” olarak adlandırılırdı. Sivestân'a girmek isteyen kişinin çok cesur bir erkek olması gerekirdi. Zaman içerisinde Sivestan ismi, (vav) harfinin düşmesiyle Sîstân olarak anılmaya başlanmıştır.²⁵ Bunun yanında Sîstân, pek çok tarihi kaynakta gün ortası anlamına gelen Nîmrûz ismiyle de kaydedilmiştir. *Târîh-i Sîstân*,²⁶ halkın şikâyetlerinin dinlenmesi için Sîstân'da kurulan mahkemenin gün ortasına kadar sürmesi sebebiyle Nîmrûz isminin ortaya çıktığı nakletmiştir. Son olarak Sîstânlı olan veya burada yetişen şahsiyetler ise kaynaklarda Siczî, Sicistânî ve Sîstânî nisbeleriyle anılmıştır.²⁷

Genel itibarıyla çorak ve sıcak bir iklime sahip olan Sîstân, dağların görülmediği düzlük bir araziye sahiptir. Bunun yanında Sîstân'da, Zere gölüne dökülen Hîrmend, Havaş, Fere ve Harûd isminde dört nehir yer almaktadır. Bu nehirler arasında en önemlisi ve en büyüğü ise Hîrmend nehridir. Gûr bölgesinden çıkan Hîrmend nehrinin suyu, Sîstân'ın merkezinde bulunan iki büyük havuza dolduktan sonra inşa edilen kanallar vasıtasıyla şehirlere ve tarım arazilerine ulaştırılırdı. Bu sayede şehrin insanları su ihtiyacını karşılarken, tarım arazilerinden de bol ve kaliteli ürünler elde

²² Osman Gazi Özgüdenli, “Sîstân”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, 274-276

²³ *Târîh-i Sîstân*, trk. trc. Vural Öntürk, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2018, s. 43-44; Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, Nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1958, s. 142; Guy Le Strange, *Doğu Hilafeti'nin Memleketleri*, Haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 411.

²⁴ İran mitolojisinde pehlivan Neriman'ın babası, bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 1270.

²⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 44.

²⁶ *Târîh-i Sîstân*, s. 44-45; Özgüdenli, “Sîstân”, *DİA*, XXXVII, 274-276.

²⁷ Özgüdenli, “Sîstân”, *DİA*, XXXVII, 274-276.

edilirdi. Özellikle hurma, üzüm, buğday ve Sîstân halkının yemeklerinde çokça tükettiği hıltit otu, elde edilen başlıca tarım ürünleriydi.²⁸

Öte yandan Sîstân'a bağlı şehirler genel olarak nehir ve göl kenarlarında kurulmuş ve bu durum şehirlerin tarımsal anlamda gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Sîstân'ın başkenti olan Zerenc²⁹, Hîrmend nehrinin döküldüğü Zere gölüne yakın bir mevkide yer almış ve bu sayede oldukça verimli bir araziye sahip olmuştur. Zerenc'ten sonra en büyük şehir olarak bilinen Büst ise, hurma ve üzüm yetiştiriciliğiyle ünlenmiştir. Bunun dışında Zerenc'ten bir konak uzaklıkta bulunan Tâk, kalabalık nüfusu ve güçlü kalesiyle meşhur bir şehir olmuştur.³⁰ Hîrmend nehrinin kenarında kurulan Keş ise, verimli ve güzelliğiyle meşhur bir şehir haline gelmiştir³¹ Bu şehirlerin dışında Neh, Fere ve Karnîn şehirleri de Sîstân coğrafyasının içerisinde yer almış ve tarımsal verim anlamında adlarından söz ettirmişlerdir.³²

Herât, Horasan'ın güneyinde ve Afganistan'ın batısında yer alan bir şehirdir. Herât'ın adı, efsanevi İran kralı Neriman'ın³³ hizmetinde bulunan emirlerinden birinin adından geldiği rivayet edilir.³⁴ Bunun yanında Herât şehrinin, Pers İmparatorluğu'nun üçünü kralı Tahmures³⁵ tarafından kurulduğu aktarılmaktadır.³⁶ Herât'a yaşayan veya burada yetişen kişiler ise Herevî nisbesiyle anılır.³⁷

²⁸ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, trk. trc. Abdullah Duman-Murat Ağrı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2018, s. 65; Ebû İshak İbrâhim İstahrî, *Kitabü'l-Mesalikü'l ve'l-Memalik*, trk. trc. Murat Ağrı, *Ülkelerin Yolları*, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2019, s. 214-215; Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Havkâl, *Suret el-Arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 362-363; Strange, *The Lands of the Eastern*, s. 411.

²⁹ Zerenc, Farsçada Zereng (زرنگ) ismiyle anılırken, Arapçada Zerenc olarak geçmiştir, bkz. *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 142.

³⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 64; İstahrî, s. 218; İbn Havkâl, s. 364.

³¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 65.

³² İstahrî, s. 218; İbn Havkâl, s. 363-365.

³³ Şahnâme'de Rüstem'in dedesi ve Sâm'ın babası olarak zikredilir, bkz. Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1667.

³⁴ *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 152.

³⁵ Pers kralı Tahmures'in, Pişdâdî hanedanına mensup olduğu kaydedilmektedir, bkz. F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 823.

³⁶ Seyf b. Muhammed b. Ya'kub el-Herevî, *Tarih-nâme-i Herât*, Nşr. Muhammed Zübeyr es-Siddikî, y.y. 1944, s. 26.

³⁷ Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, 215-218.

Herât şehrinin büyük bir bölümü Herîrud ismiyle bilinen nehir tarafından sulanırdı. Kaynağını Gûr dağlarından alan bu nehir, bir müddet batıya doğru aktıktan sonra ondan bir kısmı Herât şehrini ve bir kısmı da tarım arazilerini sulamaya hizmet eden birçok kanal açılırdı.³⁸ Herât'ta genellikle çekirdeksiz üzüm, Taif üzümü, nar, armut, ayva, incir, badem, ceviz, kavun, pirinç gibi tarımsal ürünler yetiştirilmiştir.³⁹ Bununla birlikte Herât'ta bağlı Bûşenc'de de, Horasan'da hiçbir yerde yetişmeyen servi ağacı yetiştirilmiş ve bu ağaçlardan pek çok kereste elde edilmiştir.⁴⁰ Son olarak Herât'ın kuzeyinde yer alan dağlık arazilerden, Herât şehrinin ihtiyaç duyduğu değirmen ve kaldırım taşları elde edilmiştir.⁴¹

Herât'a bağlı pek çok nahiye ve şehir bulunmaktaydı. Bunların arasında en önemlisi Bâdgîs şehriydi. Herât'ın kuzeydoğusunda yer alan Bâdgîs, yüz ölçümü bakımından oldukça büyük bir şehir olup, bol miktarda fıstık ağacı yetiştirildi. Özellikle Herât ve diğer şehirlerden pek çok insan fıstık mahsulü için Bâdgîs'e gelirdi. Topladıkları fıstıkları ise bulundukları şehirlere götürerek satarlardı. Öyle ki bazı insanların tek gelir kaynağı topladıkları fıstıklar olmuştı.⁴² Herât'ın doğusunda yer alan Bûşenc, etrafı hendek ve hisarla çevrili korunaklı bir şehir olarak kaydedilmektedir. Herât'a bağlı diğer şehirler ise İsfizâr, Mâlîn ve Kerûh şehirleridir. Üzüm ve nar bahçeleriyle meşhur olan İsfizâr, Herât'ın güneyinde ve Zere gölüne dökülen Harûd nehrinin kıyısında yer almaktadır.⁴³ Herât'ın güneyinde yer alan Mâlîn, hayli verimli bahçelerle çevrili küçük bir kasaba olarak zikredilmektedir. Son olarak Kerûh (کروه), Herât'ın doğusunda bulunmakta ve buradan bütün komşu bölgelere büyük miktarlarda kayısı ve kuru üzüm ihraç edilmekteydi.⁴⁴

³⁸ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 494.

³⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 58-59; İbn Havkâl, s. 378; *Nüzhetü'l-kûlub*, s. 152-153; Muîneddîn İsfizârî, *Ravzât'ül-cennât fî evsâfi Medîneti Herât*, Nşr. Seyyîd Muhammed Kâzım, Tahran 1959, I, 281.

⁴⁰ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsim*, trk. trc. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 318; İbn Havkâl, s. 378-379; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 171.

⁴¹ İstahrî, s. 229; İbn Havkâl, s. 377; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 152; Strange, *The Lands of the Eastern*, s. 495-496.

⁴² *Nüzhetü'l-kûlub*, s. 153.

⁴³ *Nüzhetü'l-kûlub*, s. 152.

⁴⁴ Strange, *The Lands of the Eastern*, s. 497-498.

Öte yandan hem coğrafi konumu hem de verimli arazileriyle dikkat çeken Herât ve Sîstân, bu özellikleriyle Selçuklu ve dolayısıyla Musa Yabgu'nun hâkimiyetine kadar pek çok devletin ve hânedanın ilgisini çekmiştir. Herât ve Sîstân coğrafyası, 226-651 yılları arasında hüküm süren ve bir İran hânedanı olan Sâsânî Devleti'nin hâkimiyetinde bulunmuştur.⁴⁵ Ancak Sâsânî Devleti'nin zaman içerisinde güç kaybetmesi, İslam ordularının Herât ve Sîstân'a girişine zemin hazırlamıştır.⁴⁶ Özellikle Hulefâ-yi Râşidîn⁴⁷ döneminde Herât ve Sîstân, İslâm ordularının hâkimiyeti altına girmiştir.⁴⁸

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra 661-750 yılları arasında hüküm süren ve İslam dininin sancaktarlığını devralan Emevî Devleti,⁴⁹ Horasan, Sind ülkeleri ve Mâverâünnehir'e kadar olan geniş bir coğrafyada söz sahibi olmayı başarmış ve dolayısıyla Herât ve Sîstân'ı da hâkimiyeti altına almıştır. Suriye merkezli bir devlet olan Emevîler, Herât ve Sîstân'a olan coğrafi uzaklık sebebiyle doğrudan müdahale imkânı bulamamış, çoğunlukla görevlendirdiği valiler vasıtasıyla hâkimiyetini sürdürmüştür.⁵⁰ Ancak Emevî Devleti'nin, Arap olmayan Müslümanlara karşı uyguladıkları baskı ve mevâlî⁵¹ politikası bir süre sonra devletin sonunu hazırlayan büyük bir ihtilalin başlamasını sebep olmuştur. Tarihte Abbâsî ihtilali⁵² olarak anılan bu isyan, özellikle Emevîler'in tam olarak nüfuz edemediği ve Herât'ın da içinde bulunduğu Horasan'da gerçekleşmiştir. Abbâsî ihtilalini bastırmakta yetersiz kalan Emevîler, 132/750 tarihinde yıkılmaktan kurtulamamış ve yerini Abbâsî Devleti'ne bırakmıştır.⁵³

⁴⁵ Esko Naskali, "Sâsânîler" *DİA*, XXXVI, 174-176.

⁴⁶ Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul 1997, s. 17.

⁴⁷ Hz. Peygamber'den sonra ilk dört halife (632-661), bkz. Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XVIII, 324-338.

⁴⁸ *Târîh-i Sîstân*, s. 52; Uslu, *Herat Tarihi*, s. 19.

⁴⁹ İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, XI, 104-108.

⁵⁰ Uslu, *Herat Tarihi*, s. 20-22; Özgüdenli, "Sistan", *DİA*, XXXVII, 274-276.

⁵¹ Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terim, bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIV, 424-426.

⁵² Emevi Devleti'ne karşı başlatılan Abbâsî İhtilali, İbrahim el-İmâm önderliğinde 129/747 senesinde Horasan'da başlatılmıştır, bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "İbrahim el-İmâm", *DİA*, XXI, 319-320.

⁵³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 49-56.

Emevî Devleti'nin aksine Irak merkezli bir devlet olan Abbâsîler, Herât ve Sîstân coğrafyasını valiler vasıtasıyla yönetmiştir. Ancak zaman içerisinde Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesi zayıflaması, hâkimiyeti altında bulunan topraklarda pek çok yerel hânedanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Abbâsî hâkimiyetinde bulunan Herât ve Sîstân da, Abbâsî Devleti'nin yönetimini benimsemeyen pek çok yerel hânedanın hâkimiyetine geçmeye başlamıştır. Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'ta sâhibü's-şurta⁵⁴ görevini üstlenen ve daha sonra Abbâsî halifesi tarafından Merv⁵⁵ şehrinin valiliğine atanan Tâhir b. Hüseyin,⁵⁶ Abbâsî Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasını fırsat bilerek, Merv'i hâkimiyeti altına almış ve bu vilayette Tâhirîler adını verdiği bir hânedan kurmuştur (205/821).⁵⁷ Kısa zaman içerisinde hâkimiyet alanını genişleten Tâhir b. Hüseyin, Herât ve Sîstân'a kadar uzanan büyük bir coğrafyada söz sahibi olmayı başarmıştır. Ancak Tâhir b. Hüseyin'in 207/823 tarihinde humma hastalığı neticesinde vefat etmesi,⁵⁸ Tâhirîler hânedanının sonunu hazırlamıştır. Tâhirî hânedanının zaman içerisinde güçten düşmesi, Herât ve Sîstân'da kurulacak yeni bir siyasi gücün ortaya çıkmasına zemin oluşturmıştır.

Tâhirîler'in Sîstân valisine karşı büyük isyan tertip eden Yakûb b. Leys,⁵⁹ Tâhirîler hânedanının yönetiminden şikâyetçi olan Sîstân halkının da desteğini alarak, Tâhirîler'e karşı gerçekleştirdiği isyanda başarılı olmuştur. Sîstân'a hâkim olmayı başaran Yakûb b. Leys, Saffârîler adını verdiği bir hânedan kurmuş ve Sîstân'ı da merkez ilan etmiştir (247/861).⁶⁰ Sîstân'dan sonra Tâhirîler'in hâkimiyetinde bulunan Herât'a yönelen Yakûb, kısa bir süre içerisinde Herât'a hâkim olmuş ve bu

⁵⁴ İslâm devletlerinde şehirlerde emniyet ve asayiş sağlamakla görevli teşkilât, bkz. Metin Yılmaz, “Şurta”, *DİA*, XXXIX, 242.

⁵⁵ Türkmenistan'da tarihi bir şehir, bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 223-225.

⁵⁶ Tâhirîler'in kurucusu ve ilk hükümdarı, bkz. Hasan Kurt, “Tâhir b. Hüseyin”, *DİA*, XXXIX, 399-400.

⁵⁷ Hasan Kurt, “Tâhirîler”, *DİA*, XXXIX, 403-404,

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't Tarih*, trk. trc. Abdülkerim Özaydın, *el-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, VI, 329; Kurt, “Tâhirîler”, *DİA*, XXXI 403.

⁵⁹ Zerenc yakınlarındaki Karnîn adlı bir köyde doğdu. Babası Leys, Sîstân eyaletinin merkezi Zerenc'de bakırcı (saffâr) esnafının reisiydi. Zerenc'e giderek bir bakırcının yanında çalışmaya başlayan Ya'kûb babasının dükkânına sık sık uğrayan fütüvvet teşkilâtı mensubu gençlerin, ayyârların arasına katıldı, bkz. Erdoğan Merçil, “Saffâr, Yakûb b. Leys” *DİA*, XXXV, 463-464.

⁶⁰ Merçil, “Saffâr, Yakûb b. Leys”, *DİA*, XXXV, 463-464.

şehri kardeşi Amr b. Leys'e ikta etmiştir. Ardından Sîstân'dan 70 fersah⁶¹ uzakta olan Kirmân bölgesini de⁶² kendi hâkimiyet sahasına katmayı başarmıştır.⁶³ Sîstân merkezli büyük bir hânedan kurmayı başaran Yakûb, Ahvaz'da⁶⁴ bulunduğu sırada yakalandığı kulunç hastalığına yenik düşmüş ve vefat etmiştir (265/879).⁶⁵

Yakûb b. Leys'in vefatından sonra kardeşi Amr b. Leys Saffârî hânedanının başına geçmiştir. Yönetiminin ilk yıllarında Sîstân ve Herât'ta kendisine karşı başlatılan iç isyanlarla uğraşmak zorunda kalan Amr b. Leys, gerçekleştirdiği mücadeleler neticesinde iç siyasette birlik sağlamayı başarmıştır. Bir süre sonra yönünü Sâ mânî⁶⁶ ailesinin yönetiminde bulunan Mâverâünnehir'e çeviren Amr, Sâ mânîler'in lideri İsmail b. Ahmed'e bir mektup göndererek, kendisine biat etmesini, aksi takdirde savaşmaktan geri durmayacağını bildirmiştir.

Öte yandan mektubu alan İsmail, Mâverâünnehir'i ancak kılıç zoruyla alabileceğini bildiren bir cevap mektubunu Amr b. Leys'in huzuruna göndermiş ve iki taraf için savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Belh civarında gerçekleşen bu savaş, Sâ mânîler'in zaferiyle sonuçlanmıştır. Sâ mânî ordusuna karşı mağlup olan Amr b. Leys ise, Sâ mânî ailesinin lideri İsmail b. Ahmed'in eline esir düşmekten kurtulamamıştır. Bir süre esir hayatı yaşayan Amr, İsmail b. Ahmed tarafından Abbâsî hilafetinin başkenti

⁶¹ Doğu dünyasında kentlere ve bölgelere göre değişen bir uzunluk ölçüsü olan fersah, ortalama 6 kilometredir, bkz. Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 1126.

⁶² İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-memalik*, trk. trc. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 50.

⁶³ Merçil, "Saffâr, Yakûb b. Leys", *DİA*, XXXV, 463-464.

⁶⁴ Güneybatı İran'da Hûzistan eyaletinin merkezidir, bkz. Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *DİA*, II, 192-193.

⁶⁵ C. Edmund Bosworth, "Saffarids" *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/search/keywords:saffarids> (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2020).

⁶⁶ Bu ailenin atası olan Sâ mân Hudât, Belh vilayetinden kaçarak Merv şehrinde valilik yapan Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin yanına gelmiştir. O, Hudât'ı iyi karşılayarak, düşmanlarına karşı korumuş, ardından Belh şehrini düşmanlardan temizleyerek ona geri vermiştir. Esed'in yaptığı iyiliklerden etkilenen Hudât ise, onun sayesinde iman edip, İslam dinine geçmiştir. Ona Sâ mân Hudât demelerinin sebebi, bir köy kurması ve o köye Sâ mân adını vermiş olmasıdır. Buhârâ Emîri'ne Buhâr Hudât dedikleri gibi ona da o adı vermişlerdir. Sâ mân Hudât, Esed b. Abdullah'a olan sevgisinden dolayı oğluna Esed adını vermiştir. Esed ise, Sâ mânîler Devleti'ni kuracak olan Emîr Nasr b. Ahmed ve Emîr İsmail b. Ahmed'in atasıdır, bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Cafer en-Nârşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, trk. trc. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTKY), Ankara 2013, s. 88; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 62.

Bağdat'a gönderilmiş ve burada Abbâsî halifesi tarafından öldürülmüştür (288/901).⁶⁷

Saffârî hânedanına karşı büyük bir zafer kazanan İsmail, hâkimiyet sahasını Mâverâünnehir'den Herât ve Sîstân'a kadar genişletmeyi başarak, Sâ mânî ailesini büyük bir devlet haline getirmiştir. Herât ve Sîstân, Saffârî hâkimiyetinden sonra Sâ mânî Devleti'nin hâkimiyetine girmiş ve önceki hânedanlarda olduğu gibi Sâ mânî döneminde de Herât ve Sîstân önemini korumayı başarmıştır. Sâ mânî hükümdarları görevlendirdiği valiler vasıtasıyla Herât ve Sîstân'ın güvenliğini temin etmiştir. Ancak zaman içerisinde Sâ mânî Devleti'nin merkezi otoritesinde görülen zayıflık, Herât ve Sîstân'da yaşayan halkın güvenliğini de tehlikeye atmıştır. Özellikle günümüz Afganistan ve Pakistan civarında kurulan Gazneli Devleti,⁶⁸ Sâ mânîler'in güçten düşmesini fırsat bilerek harekete geçmiş ve ilk olarak Sîstân'a yönelmiştir. Sâ mânî otoritesinden rahatsız olan Sîstân ayyârların⁶⁹ da desteğini alan Gazneliler, Sîstân'da Sâ mânî hâkimiyetine son vermişlerdir (393/1002-1003).⁷⁰ Ardından Herât'a yönelen Gazneli Devleti, kısa bir süre içerisinde bu şehri de kendi hâkimiyet sahasına katmayı başarmıştır (396/1006).⁷¹ Bu tarihten sonra Sâ mânî hâkimiyetinden çıkan Herât ve Sîstân, Gazneli Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Neticede Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluşuna ve Musa Yabgu'nun bölgeye gelişine kadar Herât ve Sîstân, Gazneli Devleti'nin hâkimiyetinde bulunmuştur.

Herât'ın içerisinde bulunduğu Horasan coğrafyasında Gazneli Devleti'ne karşı başa elde edemeyen Sâ mânîler, Mâverâünnehir coğrafyasında da Karahanlılar ile hâkimiyet mücadelesine girişmişti. Mâverâünnehir'deki hâkimiyetini korumak

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 430; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trk. trc. Neşet Çağatay, TTKY, Ankara 2018, s. 136.

⁶⁸ Sâ mânî Devleti'nin Horasan orduları kumandanı olan Alp Tegin, 350'de (961) Vezir Ebû Ali el-Bel'amî ile birleşerek kendi adayını Sâ mânî tahtına çıkarmak istedi, fakat başarısızlığa uğradı. Alp Tegin bunun üzerine beraberindeki çok az bir kuvvetle birlikte Doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekilmeye mecbur kaldı ve mahallî bir hânedan olan Levikler'i uzaklaştırarak burayı ele geçirdi (Zilhicce 351/Ocak 963). Bu şekilde Gazneli Devleti'nin temelleri atılmış oldu, bkz. Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 484-486.

⁶⁹ Ortaçağ İslam dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabir, bkz. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *DİA*, IV, 296.

⁷⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 307-308.

⁷¹ Uslu, *Herat Tarihi*, s. 26.

isteyen Sâ mânîler, Cend'de⁷² Gayri Müslim Türkmenlere karşı etkin bir mücadele veren ve Selçukluların atası olarak gösterilen Selçuk Bey'in⁷³ yardımına başvurmuştu. Selçuk Bey ise, bu yardım isteğini olumlu karşılayarak oğlu Arslan Yabgu liderliğinde bir birliği Mâverâünnehir coğrafyasına görevlendirdi (375/985).⁷⁴ Sâ mânîler, Arslan Yabgu'dan aldığı destekle Karahanlılar'a karşı kısa süreli bir üstünlük sağlasa da, uzun vadede kesin bir zafer elde edemeyerek Mâverâünnehir'i Karahanlı Devleti'nin hâkimiyetine bırakmak zorunda kaldı. Bu hadiseden sonra Sâ mânî Devleti, tarih sahnesinden tamamen çekildi (389/999).⁷⁵ Öte yandan önemli

⁷² Siriderya kıyısında bugün mevcut olmayan tarihi bir şehir, bkz. Abdülkerim Özaydın, "Cend", *DİA*, VII, 360.

⁷³ Oğuzlar'ın Üçok kolunun Kınık boyuna ait olan ve Selçuklu ailesinin atası olarak gösterilen Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti içerisinde Sübaşı gibi itibarlı bir görev üstlenmekteydi. Ancak Selçuk Bey'in genç yaşına rağmen bu denli önemli bir görev üstlenmesi ve Yabgu ile olan iyi münasebeti bir süre sonra diğer devlet erkânı ve komutanlar arasında hoş karşılanmamaya başlandı. Özellikle devlet içerisinde artan itibarından rahatsız olan Yabgu'nun Hatun'u, her defasında Selçuk Bey'e karşı duyduğu rahatsızlığını dile getiriyordu. Kendisi aleyhine gelişen faaliyetleri fark eden Selçuk Bey, aile mensupları ve kendisine katılan küçük bir Oğuz topluluğu ile birlikte Yenikent'ten ayrılıp, Seyhun Nehri'nin ağzına yakın bulunan Cend şehrine doğru harekete geçti (350/961). Türkler ile İslam ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'in yakınlarında konaklamayı tercih eden Selçuk Bey, henüz kendisi ve aile mensupları Müslüman olmamıştı ve bu bölgede tutunabilmeleri pek de mümkün görünmüyordu. Nitekim bulundukları coğrafyada tutunabilmeleri için Müslüman olmaları daha uygun görünmekteydi. Selçuk Bey, kabilesinin ileri gelenleri ile yaptığı görüşme neticesinde İslam dinine geçmeye karar verdi. Bu karar doğrultusunda Müslüman bölgenin valisine bir elçi göndererek, kendilerine İslamiyet'i öğretecek birisi göndermelerini istedi. Bu tarihten itibaren eski inançlarını terk ederek İslam dinini seçen Selçuk, "*Melikül-Gazi*" lakabını alarak Cend sınırlarını tehdit eden Gayrimüslim Türkmenler'e karşı cihada başladı, bkz. Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, trk. trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2015, s. 138-139; Celaleddin Muhammed Hândmîr, *Tarih-i Habîbü's-Siyer*, Nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1333, II, 479; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 22-23; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 66; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, TTKY, Ankara 1993, s. 16-17; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 8; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTKY, Ankara 2014, s. 20; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 20; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 45-46; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016, s. 15; Abdülkerim Özaydın, "Selçuk Bey", *DİA*, XXXVI, 364.

⁷⁴ Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, trk. trc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 342.

⁷⁵ Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't Tarih*, trk. trc. Abdülkerim Özaydın, *el-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul

bir müttefikini kaybeden Arslan Yabgu ise, Karahanlı Devleti'nin tarafına geçerek Mâverâünnehir'de tutunma şansı buldu.

Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu, Mâverâünnehir'de siyasi faaliyetlerini sürdürürken, ailenin diğer beyleri de Cend vilayetinde kalarak Gayrimüslim Türkmenlere karşı mücadelelerini sürdürmekteydi. Ancak Selçuk Bey'in 397/1007 veya 399/1009⁷⁶ yıllarında 107⁷⁷ yaşında iken Cend vilayetinde vefatı üzerine ailenin geri kalan üyeleri, Mâverâünnehir'de faaliyet içinde olan ve Oğuz geleneklerine göre Selçuk Bey'in vefatından sonra ailenin fiili ve hukuki liderliğini üstlenen Arslan Yabgu'nun yanına göç ettiler.⁷⁸ Selçuklu beylerinin birçoğu kendisine bağlı birliklerle beraber Arslan Yabgu'ya yardım etmeyi tercih ederken, sadece Tuğrul ve Çağrı Beyler,⁷⁹ amcalarına karşı bağımsız hareket etme tercihinde bulunmuşlardır.⁸⁰ Arslan Yabgu, İlig Han Nasr'ın isteğiyle yeğenleri Tuğrul ve Çağrı

1991, IX, 123-124; Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebu Dülef der İran*, trk. trc. Serdar Gündoğdu, *İran Seyahatnamesi: 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 57; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 72; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 47; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 22; Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 289; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 21-22; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 52.

⁷⁶ Sadreddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trk. trc. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 3; İbnü'l-Esîr, IX, 362; Ahmed b. Mahmûd, s. 23; Müneccimbaşı, I, 4; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 75; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 33; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 22; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 17; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 28; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 53; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, sayı: 13, (1958), s. 118.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 362; Hasan b. Taceddîn-i Yezdî, *Camiü't-Tevârih-i Hasanî*, trk. trc. Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'u't-Tevarîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısım*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), s. 46; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, Kültürsanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 227.

⁷⁸ Selçukluların yaptıkları bu göçün sebepleri arasında, çekilen otlak darlığı, Oğuz Yabgu Devleti ile yapılan mücadele ve kuzeyden gelen Kıpçak Türkmenleri'nin baskısı da gösterilmektedir, bkz. el-Hüseynî, s. 3.

⁷⁹ Tuğrul ve Çağrı Beyler, Selçuk'un bir gaza sırasında kaybettiği büyük oğlu Mikail'in evlatlarıdır, bkz. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, I, 293.

⁸⁰ Özgüdenli (*Selçuklular*, s. 54), Selçukluların Mâverâünnehir'de, biri Arslan Yabgu'nun diğeri de Tuğrul ve Çağrı beylerin yönetiminde olmak üzere iki ayrı topluluk halinde siyasi hadisenin içerisine girdiğini beyan etmektedir.

Bey'e mesafeli davranmış ve bu durum aile içindeki ilişkileri zayıflamasına sebep olmuştur.⁸¹

Karahanlı hükümdarı İlig Han Nasr'ın 403/1012⁸² yılında gerçekleşen ölümü üzerine Mâverâünnehir, iktidarı ele geçirmek isteyen hânedan üyelerinin mücadelelerine sahne olmuştur. Bu iktidar mücadelesinin önemli aktörlerinden birisi olan Karahanlı şehzadesi Ali Tegin, Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han'ın hapsinden kurtularak Buhârâ bölgesine yerleşmiş ve bu bölgede faaliyet içinde olan Aslan Yabgu'ya bağlı Türkmen birliklerinin yardımı sayesinde Buhârâ bölgesini kendi hâkimiyeti altına almayı başarmıştır. Arslan Yabgu'nun verdiği destek ile askeri olarak güç kazanan Ali Tegin, İlig Han Nasr'ın ölümünden sonra Karahanlı tahtına oturan Yusuf Kadir Han'ın hükümdarlığını tanımayarak aleyhinde bazı faaliyetlere girişmiştir. Yusuf Kadir Han ise Mâverâünnehir'de siyasi ve askeri olarak her geçen gün güç kazanan Aslan Yabgu ve Ali Tegin ittifakının önüne geçilebilmesi için Gazneli Sultanı Mahmûd'un⁸³ huzuruna bir elçi göndererek ittifak teklifinde bulunmuştur. Yapılan ittifak teklifine olumlu bakan Gazneli Mahmûd, bu sayede Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen birliklerinin kendi sınırlarına yaptığı saldırıların önüne geçebilme ve Karahanlı Devleti'nin iç siyasetine müdahil olabilme şansı elde etmiştir.⁸⁴ Nihayetinde Karahanlı hükümdarı ve Gazneli sultanı arasında Semerkand yöresinde bir görüşme gerçekleşmiştir (416/1025).⁸⁵ Devrin iki önemli gücü arasında yapılan Semerkand görüşmesi sonucunda, Ali Tegin'in Mâverâünnehir'deki faaliyetlerinin sonlandırılması, Arslan Yabgu'nun bertaraf edilmesi ve Türkmen birliklerinin kontrollü bir şekilde Horasan'a nakledilmesi kararı alınmıştır.⁸⁶

⁸¹ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular: Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 20.

⁸² Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 88; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 23; Hunkan, *Karahanlılar*, s. 228; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 29; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 54; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*, s. 18.

⁸³ Gazneli Hükümdarı Sebük Tegin'in oğludur (998-1030), bkz. Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, XXVII, 362-365.

⁸⁴ Hunkan, *Karahanlılar*, s. 176.

⁸⁵ Muhammed Şebankâreî, *Mecmau'l-Ensâb*, Nşr. Mir Haşim-i Muhaddis, Tahran 1332, s. 96; Hunkan, *Karahanlılar*, s. 167-168.

⁸⁶ el-Hüseynî, s. 2; İbnü'l-Esîr, IX, 292; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırı*, trk. trc. Erkan Göksu, TTKY, Ankara 2015, s. 60-61; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârih*, trk. trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Câmiü't-Tevârih: Selçuklu Devleti*, Selenge

Karahanlı ve Gazneli Devleti'nin ittifakına karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan Arslan Yabgu ve Ali Tegin, savunması kolay olan çöllere çekilmek zorunda kalmışlardır. Gazneli Mahmûd vakit kaybetmeden anlaşmanın kendisine düşen kısmını uygulamaya koyarak, Türkmen birliklerinin liderliğini yapan Arslan Yabgu'ya bir elçi göndermiş ve düzenleyeceği ziyafete davet etmiştir. Arslan Yabgu ise, Gazneli Sultanı'nın uzattığı dostluk elini geri çevirmeyerek, kendisi ve maiyetinde birkaç kişi ile Semerkand yöresinde bulunan Gazneli Mahmûd'un davetine iştirak etmiştir.⁸⁷ Bu ziyafet sırasında Gazneli Mahmûd, hile ile davet ettiği Arslan Yabgu ve maiyetindeki kişilerin tutuklanarak Kalincar kalesine hapsedilmesi emrini vermiştir (416/1025).⁸⁸ Arslan Yabgu'nun hile ile esir alınmasından sonra liderlerini kaybeden Türkmenler, Gazneli Mahmûd'un emri ile Horasan bölgesindeki Nesâ, Bâverd ve Ferâve yörelerine yerleştirilmişlerdir.⁸⁹ Diğer taraftan Sultan Mahmûd, Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra yalnız kalan Karahanlı şehzadesi Ali Tegin'i bertaraf etmemiş, Hindistan bölgesine yapmayı planladığı sefer sırasında, arkasında taht mücadelesiyle uğraşan güçsüz bir Karahanlı Devleti bırakmak istemiştir.⁹⁰

Yayınları, İstanbul 2011, s. 72-73; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, trk. trc. Erkan Göksu, TTKY, Ankara 2015, 30-31; Ahmed b. Mahmûd, s. 24-25; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 90; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 73-78; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 25; s. 35; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 55; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi*, s. 19; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 34; Abdülkerim Özaydın, "Arslan b. Selçuk", *DİA*, III, 403.

⁸⁷ Ziyafet sırasında Sultan Mahmûd ve Arslan Yabgu arasında gerçekleşen konuşma hakkında bilgi sahibi olabilmek için, bkz. Râvendî, s. 88.

⁸⁸ Zahîruddîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, trk. trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, s. 76; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 77; Şebankâreî, s. 97; Yezdî, s. 50; Mîrhând, s. 32-33; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY, Ankara 1990, s. 304; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 15; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972, s. 68; Sergey Grigoreviç Ağacanov, *Selçuklular*, trk. trc. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 57-58.

⁸⁹ el-Hüseynî, s. 2; el-Cûzcânî, s. 63; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 79-80; *Târîh-i Güzide*, s. 342; Ahmed b. Mahmûd, s. 24-25; Müneccimbaşî, I, 6; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 91; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 26-27; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 20; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 34-35; s. 35-36; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 56; Özaydın, "Arslan b. Selçuk", *DİA*, III, 403.

⁹⁰ Hunkan, *Karahanlılar*, s. 176.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN BAĞIMSIZLIĞINA KADAR

MUSA YABGU'NUN FAALİYETLERİ

1.1. Musa'nın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Faaliyetleri

1.1.1. Selçuklu Ailesinin Yeni Lideri: Musa Yabgu.

Gazneli Mahmûd ve Yusuf Kadir Han arasında gerçekleşen Semerkand görüşmesinden sonra Arslan Yabgu'nun esir edilmesi (416/1025), Selçuklu topluluklarının lidersiz kalmasına sebep olmuştur. Bu hadiseden sonra Selçuklular, kendilerine yön verebilecek yeni bir lider arayışına girmişlerdir. Bunun yanında Mâverâünnehir'de bağımsız olarak siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunmayı tercih eden Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu'nun esareti dolayısıyla ön plana çıkmaya başlamışlardır.⁹¹ Öyle ki Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen birliklerinin bir kısmı Gazneli Mahmûd'un emri ile Horasan bölgesine gönderilirken, büyük bir kısmı Tuğrul ve Çağrı Bey'in birliğine katılmayı tercih etmişlerdir. Musa Yabgu'nun da Selçuklu ailesi içinde güç kazanan yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Bey'in faaliyetlerine dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bir süre sonra Tuğrul ve Çağrı, Oğuz gelenek ve göreneklerine göre, ailenin en büyüğü olan amcaları Musa'yı “Yabgu” unvanı ile Selçuklu ailesinin liderliğine getirmeyi uygun buldular.⁹² Arslan Yabgu'dan sonra ailenin liderliğine getirilen Musa Yabgu'nun sakin bir mizaca sahip olması, Tuğrul ve Çağrı Bey'in Selçuklu toplulukları üzerinde etkisini arttırmıştır.⁹³ Nitekim Musa Yabgu, hukuki açıdan Selçuklu ailesinin başına getirilse de, fiili anlamda Tuğrul ve Çağrı Bey'in ön plana çıktığı görülmüştür. Nihayetinde Arslan Yabgu gibi önemli bir liderlerini kaybeden Selçuklular, 416/1025 tarihten itibaren ailenin yeni lideri Musa Yabgu ile yollarına devam etmeyi uygun bulmuşlardır.

⁹¹ Nîşâbü'rî, s. 16; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, trk. trc. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1999, I, 92.

⁹² Köymen (*Kuruluş Devri*, s. 128), ailenin liderliği “Yabgu” unvanı ile Musa İnanç Bey'e verilse de Selçukluların tek başbuğu olmadığını, Tuğrul ve Çağrı Bey'in de Selçuklu birliklerinin yönetiminde söz sahibi olduğunu beyan ederek, “*Ortak Başbuğluk Sistemi*” görüşünü ortaya atmıştır.

⁹³ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 23; Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, 366.

1.1.2. Yabgu-Beygu Tartışması

Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluşunda önemli bir paya sahip olan Musa'nın, ailenin atası olan Selçuk Bey'in dört veya beş oğlundan birisi olduğu,⁹⁴ Selçuk'un vefatına kadar Cend vilayetinde bulunduğu ve onun vefatından sonra diğer Selçuklu beyleriyle beraber Mâverâünnehir coğrafyasına göç ettiği bilinmektedir. Bunun dışında kaynaklarda Arslan Yabgu'nun esaretine kadar Musa hakkında verilen bilgiler tartışmalıdır. Bilhassa Musa'nın adı, mevcut kaynaklarda karışık bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklarda Musa isminden sonra gelen kelimenin yırtıcı bir kuş adı olan ve Türkler'de özel isim olarak kullanılan Beygu⁹⁵ (بيغو) mu, yoksa eski bir unvan olan Yabgu⁹⁶ (يَبْغُو) mu olduğu tartışmalıdır.⁹⁷ Nitekim mevcut kaynaklarının pek çoğu Musa'dan sonra gelen kelimeyi “Beygu” şeklinde kaydederken,⁹⁸ pek çoğu da “Yabgu” olarak zikretmektedir.⁹⁹ Bu durum, Selçuklu tarihi araştırmacıları arasında

⁹⁴ Bazı kaynaklarda Musa, Mikail'in oğlu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in kardeşi verilmektedir, bkz. el-Hüseynî, s. 3; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, trk. trc. Ali Sevim, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, TTKY, Ankara 2014, s. 7; İbnü'l-Esîr, IX, 362; Yezdî, s. 46; Ahmed b. Mahmûd, s. 27; Müneccimbaşı, I, 4. İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, s. 7), Musa Yabgu'nun adını Nîmrûz olarak zikretmektedir. Bu karışıklığın sebebi olarak, Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluş sürecinde Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in yaptıkları savaşlarda ve elde ettikleri kazanımlarda beraber olmaları ve beraber hareket etmelerini gösterebiliriz.

⁹⁵ Türk geleneğinde Tuğrul, Çağrı ve Beygu adında üç efsanevi kuşun varlığı zikredilmektedir, bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, haz. Mustafa S. Kaçalın, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, t.y, y.y., s. 214; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 39; Faruk Sümer, “Saltuklular”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, Ankara 1971, s. 404.

⁹⁶ Yabgu ve yabgu kağan, Göktürk Devleti'nde de yüksek bir idarî unvandı. Devletin kurucusu Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu-Kağan'ın idaresine bırakılan Batı Göktürk halkı kaynaklarda “Yabgu'nun Türkleri” şeklinde anılmıştır, bkz. Osman Gazi Özgüdenli-Hüseyin Salman, “Yabgu”, *DİA*, XLIII, 170-171.

⁹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “Musa Yabgu”, *DİA*, II, 322-323.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, Nşr. Halil Memun Şiha, Beyrut 2002, VIII, 48, 51, 52, 54, 56; *Târih-i Sîstân*, Nşr. Meliküşsua Muhammed Taki Bahar, Tahran 1935, s. 419, 423, 424, 425; Hamdullâh Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdülhüseyn Nevai, Tahran 1944, s. 437; İsfizârî, I, 388; *Habîbü's-Siyer*, II, 395, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, Yay ve trk. trc. Ali Öngül, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi*, Akademik Kitabevi Yayınları, İzmir 2000, I, 4-8-10.

⁹⁹ Ebû Said Abdülhay b. Dahkak b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbar*, Nşr. Abdülhay Habibi, Tahran 1347, s. 435; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Nşr. Ali Ekber Feyyaz, Meşhed 1971, s. 443, 463, 497, 518, 519, 535, 536, 539, 583, 587, 592, 594; Zâhirüddîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, Nşr. Mirza İsmâil Han Afşâr, Tahran 1332, s. 13-14; Ebü'l-Hasan Sadreddîn Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukkiye*, Nşr.

Yabgu-Beygu tartışmasına sebep olmuştur. Bunun yanında bazı kaynaklar, Musa'yı “*Kelân*”¹⁰⁰ ve “*İnanç Beg*”¹⁰¹ lakaplarıyla da nakletmektedir. Ancak yukarıda zikretmiş olduğumuz üzere pek çok kaynak, Musa'yı Yabgu ve Beygu şeklinde aktarmaktadır. Özellikle el-Cûzcânî ve er-Râvendî'nin Musa'nın adı hususunda vermiş olduğu bilgiler, Yabgu-Beygu tartışmasına farklı bir yere taşımaktadır. el-Cûzcânî ve er-Râvendî, Selçukluların ilk dönemlerinde Musa'yı “*Beygu*” şeklinde kaydederken,¹⁰² sonraki yıllarda “*Yabgu*” unvanını kullanmışlardır.¹⁰³ Bakıldığında Selçukluların ilk dönemlerinde Musa'nın adını “*Beygu*” şeklinde zikretmeleri, Musa'nın ilk dönemler için unvan yerine özel bir isim kullandığına işaret eder. Ancak sonraki yıllarda Musa'yı “*Yabgu*” şeklinde kaydetmeleri, durumu değiştirmektedir. Arslan Yabgu'nun esaretiyle beraber yeni lideri seçmek için harekete geçen Selçuklular, ailenin en büyük üyesi olan Musa'yı “*Yabgu*” unvanıyla Selçuklu ailesinin liderliğine getirmişlerdir (416/1025).¹⁰⁴ Nitekim 416-422/1025-1030 yılları arasında Buhârâ'nın Kermine şehrinde Musa adına basılan sikkeler,¹⁰⁵ Musa'yı Yabgu olarak zikretmekte ve Musa'nın 416/1025 yılından itibaren “*Yabgu*” unvanıyla Selçuklu ailesinin başına getirildiğini kanıtlamaktadır.

Öte yandan 416/1025 yılı öncesi Musa adına basılan her hangi bir paranın olmayışı, el-Cûzcânî ve er-Râvendî'nin Musa'nın adı hususunda vermiş olduğu bilgileri eksik bırakmaktadır. Ancak Herât ve Sîstân'da 439-448/1047-1057 yılları arasında Musa

Muhammed İkbâl, Beyrut 1971, s. 4; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârih*, Nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999, II, 18-20.

¹⁰⁰ Çeşitli kaynaklarda Musa Yabgu “*Kelân*” lakabıyla anılmaktadır, bkz. Nişâbü'rî, s. 82; Râvendî, I, 101; *Târîh-i Güzide*, s. 344; Yezdî, s. 58. Musa Yabgu'nun “*Kelân*” lakabına değinen Ebu'l-Kasım Furuzânî, “*Ona, Selçuklular tarafından Yenikent Beygu'su ile rekabet için Beygu (Yabgu) lakabı verilmiş. Kaynakların bazıları onu Beygu Kelan sıfatı ile zikretmiştir. Bu mevzu, ya onun reşitliğini açıklamada ya da Selçuklular arasından onun derecesini belirtmek için kullanılmıştır*” beyanında bulunmaktadır, bkz. Ebu'l-Kasım Furuzânî, *Selçukiyan: ez Ağaz ta Fercâm*, Tahran 1394, s. 61.

¹⁰¹ Mîrhând (s. 45), Musa Yabgu'yu “*İnanç Beg*” lakabıyla anmaktadır.

¹⁰² Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, Nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1985, I, 87; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Nşr. Ferid Puyan, Kabil 1391, s. 272.

¹⁰³ Râvendî, s. 102-104; el-Cûzcânî, s. 272-273-274.

¹⁰⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 23; Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, 366.

¹⁰⁵ 416-422/1025-1030 yılları arasında Musa Yabgu adına basılan sikkeler için, bkz. Ek 1-2-3-4.

adına basılan sikkelerin¹⁰⁶ Beygu ismini taşıması, 416/1025 yılı öncesi Musa'nın adı hakkında bize ipuçları vermektedir. Bakıldığında Musa'nın 416/1025 yılında sahip olduğu Yabgu unvanı 431/1040¹⁰⁷ yılında sona erdiği düşünülmektedir. Nitekim 431/1040 yılında gerçekleşen Merv kurultayından sonra Tuğrul Bey'in, Büyük Selçuklular Devleti'nin başına geçirildiği ve Selçuklu ailesinin liderliğini devraldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Musa, 432/1040 tarihi itibarıyla ailenin liderliğini simgeleyen Yabgu unvanı terk ederek Beygu ismini kullanmaya başlamış olabilir. Bu durum el-Cûzcânî ve er-Râvendî'nin Musa adı hakkında öne sürdükleri düşüncayı kuvvetlendirmektedir. Neticede Musa'nın, Herât ve Sîstân'da 439-448/1047-1057 yıllarında arasında kendi adına bastırdığı paralarda Beygu ismini zikretmesi, 416/1025 yılı öncesinde de “*Beygu*” ismini kullanmış olma ihtimalini arttırmaktadır.

1.1.3. Selçuklu Liderlerinin Mâverâünnehir Coğrafyasında Barınma Mücadelesi

Arslan Yabgu'nun esaretiyle başsız kalan Selçuklular, 416/1025 yılı itibarıyla Musa'yı Yabgu unvanıyla Selçuklu ailesinin başına geçirmiş ve onun liderliğinde Mâverâünnehir coğrafyasında faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ancak zaman içerisinde bulundukları Mâverâünnehir, onlar için barınması zor bir bölge haline gelmeye başlamıştır. Arslan Yabgu'nun bertaraf edilmesinden sonra Mâverâünnehir'de bulunan Selçuklular cihetinden kendi sınırlarına gelebilecek muhtemel saldırıların önüne geçmek isteyen Gazneli Mahmûd, Arslan Yabgu'ya yaptığı hilenin aynısını Selçukluların yeni reisleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e de uygulamak istemiş ve elçiler aracılığıyla kendilerine yurt verme teklifinde bulunmuştur. Ancak Arslan Yabgu'nun akıbetine uğramaktan çekinen Selçuklu liderleri, Gazneli Mahmûd'un yaptığı teklifi kabul etmemişlerdir.¹⁰⁸

Diğer taraftan 416/1025 yılında gerçekleşen Semerkand görüşmesinden sonra Mahmûd'un Gazne'ye geri dönmesi ve Yusuf Kadir Han'ın Kaşgar'a gitmesini fırsat

¹⁰⁶ 439-448/1047-1057 yılları arasında Musa'nın Beygu ismiyle bastırdığı sikkeler için, bkz. Ek 5-6-7-8-9-10-11.

¹⁰⁷ Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluş tarihi olan 432/1040 yılı hadiseleri ilerleyen sayfalarda daha ayrıntılı zikredilecektir.

¹⁰⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 35; Ali Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, 184.

bilen Ali Tegin,¹⁰⁹ Buhârâ bölgesini tekrar kendi hâkimiyeti altına almayı başarmıştı.¹¹⁰ Bir süre sonra Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey’e elçi göndererek, Karahanlı ve Gazneli Devletine karşı vereceği mücadelede ittifak yapmayı teklif etti. Arslan Yabgu’nun başına gelen hadiseden sonra tekliflere temkinli yaklaşmayı seçen Selçuklu liderleri, Ali Tegin’in yaptığı ittifak talebini de geri çevirdiler.¹¹¹ Aldığı cevap ile öfkelenen Ali Tegin ise, askeri bir mücadeleyi girişmeden evvel, Selçuklu ailesinin birliğini bozacak bir plana başvurdu.¹¹² Selçuk Bey’in oğlu Yusuf Yınal’a bir elçi göndererek “Yabgu” unvanı ile ailenin başına geçmesini teklif etti ve kendisine bu konuda yardımcı olacağını bildirdi. Ali Tegin, Yusuf’a yaptığı liderlik teklifi ile Selçuklu ailesini içerden çökertmeyi planlıyordu.

Yusuf Yınal’ın Ali Tegin tarafından “Yabgu” ilan edilmesi, hâlihazırda Yabgu unvanına sahip olan Musa’nın otoritesini sarsmış olması yüksek ihtimaldir. Nitekim Yusuf Yınal’ın bir süre “Yabgu” unvanını kullanması, Musa’nın Selçuklu ailesi içerisinde sahip olduğu liderlik vasfını kaybettiğinin göstergesidir. Bunun yanında bazı kaynaklar, Yusuf’un Musa Yabgu’nun oğlu olduğu konusunda bilgiler kaydetmektedir.¹¹³ Bu konuya değinen Osman Turan,¹¹⁴ “*Bazı müellifler Yusuf’u Musa’nın oğlu kabul etmekte ise de babası Musa Yabgu ve amcası da dururken böyle bir kimsenin bu makama getirilmesi hukuk ve ananeye aykırıdır*” beyanında bulunarak, Yusuf’un Musa Yabgu’nun oğlu değil, kardeşi olduğunu dile getirmiştir. Bu karışıklığın sebebi olarak, Musa ve Yusuf’a verilen Yabgu unvanını gösterebiliriz. Bakıldığında Musa, 416/1025 yılından itibaren Arslan Yabgu’nun esaretiyle beraber Selçuklu ailesinin liderliğine yükseldiği için Yabgu unvanını kullanmaya başlamıştır. Öte yandan Karahanlı hükümdarı Ali Tekin, Selçuklu ailesi içinde ikilik çıkarma maksadıyla Yusuf Yınal’ın Yabgu unvanıyla Selçuklu ailesinin

¹⁰⁹ Mîrhând, s. 34.

¹¹⁰ Hunkan, *Karahanlılar*, s. 176.

¹¹¹ Nişâbûrî, s. 16.

¹¹² İbnü’l-Esîr, IX, 363; Mîrhând, s. 34-35; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 120; Sevim-Merçil, *Selçuklular Devletleri Tarihi*, s. 27; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 56-57; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 21; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 27; Sefer Solmaz, “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2010), s. 552.

¹¹³ İbnü’l-Esîr, IX, 363; Mîrhând, s. 35; Müneccimbaşı, s. 7, Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 127-128.

¹¹⁴ *Selçuklular Tarihi*, s. 93.

başına geçmesini istemiş ve bu durum Yusuf Yınal'a 419/1028-1029 yılında Yabgu makamının kapılarını açmıştır. Neticede Musa ve Yusuf'un birbirine yakın tarihlerde Yabgu unvanını kullanması, bu ikilinin kardeş değil baba ve oğul olabilecekleri düşüncesini ortaya çıkarmış olabilir.

Yusuf Yınal, Ali Tegin'in kurduğu bu tuzağa meyletse de Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in araya girmesiyle kurulan tuzak bertaraf edildi. Yaptığı planın başarısız olduğunu gören Ali Tegin'in, Selçukluları kontrol altına alabilmek için askeri bir sefer yapmaktan başka çaresi kalmadı. Bunun üzerine Ali Tegin, Alp Kara Bârânî¹¹⁵ komutasında bir birlik oluşturarak Selçukluların üzerine sevk etti. Baskın şeklinde gerçekleştirilen saldırıda, Yusuf Yınal başta olmak üzere birçok Selçuklu beyi ve askeri öldürüldü. Yapılan saldırıdan kurtulmayı başaran Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, kısa bir süre içerisinde dağılan Selçuklu birliklerini tekrar toparlayarak, Yusuf Yınal ve Selçuklu askerlerinin intikamı için Alp Kara komutasındaki Ali Tegin ordusuna saldırıya geçtiler (420/1030). Yapılan saldırı neticesinde Alp Kara ve komuta ettiği ordusundan birçok askeri bertaraf eden Selçuklu liderleri, öldürülen Yusuf Yınal ve Selçuklu askerlerinin intikamını almayı başardı. Diğer taraftan ordusunun uğradığı hezimetten dolayı öfkeye kapılan Ali Tegin, Selçukluların üzerine pek çok saldırı gerçekleştirdi. Yoğun saldırılar altında büyük kayıplar veren Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı, Mâverâünnehir'de barınamaz hale geldiler. Neticede Gazneli Sultanı ile Ali Tegin arasında var olan husumeti çok iyi bildikleri için, Gazneli Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Hârizm topraklarına göç etmeyi tercih ettiler (421/1030).¹¹⁶

1.1.4. Hârizmşah Altuntaş ile Kurulan Münasebet

Gazneli Devleti'ne bağlı olarak Hârizm bölgesinin yönetimi elinde bulunduran Hârizmşah Altuntaş, Ali Tegin'den kaçarak sığınma talebinde bulunan Selçuklulara karşı kötü bir muamelede bulunmadı ve onlara Şurahan (شراه خان) ve Damgan'ı yurt

¹¹⁵ Karahanlı Devleti'nde ordu komutanı, bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 58.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 363-364; Mîrhând, s. 35-36; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 27; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 58; Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 184.

olarak vermeyi uygun buldu.¹¹⁷ Bu sıralarda Gazneli Devleti'nin içerisinde de önemli bir değişiklik meydana geldi. Gazneli Mahmûd'un 421/1030 yılında vefat etmesiyle oğlu Mesûd, kardeşi Muhammed ile giriştiği taht mücadelesini kazanarak Gazneli Devleti'nin yeni sultanı ilan edildi. Gazneli Mesûd sultanlığının ilk icraatı olarak, Hârizmşah Altuntaş'a, Karahanlı şehzadesi Ali Tegin'i bertaraf etmesi için emir verdi. Bu emir doğrultusunda birlikleriyle harekete geçen Altuntaş, Debûsiye civarında Ali Tegin'in ordusuna saldırıya geçti (423/1032).¹¹⁸ Yapılan savaş sırasında yaralanan Altuntaş, aldığı yaranın etkisi ile vefat etmesinden sonra yerine oğlu Harun, Hârizm yeni valisi olarak atandı.

Babası Altuntaş'a nazaran Hârizm'in hâkimiyetini arzulayan Harun, Gazneli Mesûd'a karşı bağımsızlık mücadelesine girişti ve bu mücadelede, Karahanlı şehzadesi Ali Tegin'in yanı sıra Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in de yardımına başvurdu.¹¹⁹ Selçuklu liderlerinin vereceği desteğe karşılık ise Ribât-i Maşe (رباط ماشه), Şurahan ve Âvhâre (علاخواره) şehirlerini yurt olarak vermeyi uygun buldu.¹²⁰ Mehmet Altay Köymen'in kaynak belirtmeyerek verdiği bilgiye göre, Selçuklu liderlerinin hepsi Hârizm'e gelmemiş, Musa Yabgu ve ona bağlı birlikler Ali Tegin'in ölümüne kadar Mâverâünnehir'de kalmayı tercih etmişlerdir.¹²¹ Ancak İbnü'l-Esîr'e göre, Musa Yabgu da diğer Selçuklu beyleriyle beraber Hârizm coğrafyasında bulunmuştur.¹²² Sonrasında gelişen hadiselerle bakıldığında, Musa Yabgu'nun da diğer beylerle beraber Hârizm'de bulunması daha mantıklı görünmektedir.

Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, kurulan ittifaklar ile rahat bir nefes alsalar da, bu rahatlık çok da uzun sürmedi. Kaynaklarda Selçukluların çok

¹¹⁷ Mîrhând, s. 36-37; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 28; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 58; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 28.

¹¹⁸ Debûsiye savaşının sebebi ve sonuçları hakkında geniş bilgi için, bkz. Hunkan, *Karahanlılar*, s. 187-199.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, IX, 364; el-Cûzcânî, s. 64; Mîrhând, s. 36-37; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 28; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 36; Aydın Taneri, "Gürgenç", *DİA*, XIV, 322.

¹²⁰ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, trk. trc. Necati Lugal-haz. Hicabi Kırlangıç, TTKY, Ankara 2019, s. 649; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93.

¹²¹ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 148.

¹²² İbnü'l-Esîr, IX, 364.

eski düşmanı olarak gösterilen Yenikent Yabgusu Ali Han'ın oğlu ve Cend hâkimi Şah Melik, Harun'un koruması altında bulunan Selçuklulara ani bir baskın gerçekleştirdi ve yaklaşık 8 bin kişiyi öldürerek, birçok ganimet ile Cend şehrine geri döndü. Gerçekleştirilen saldırı ile büyük kayıplar veren Selçuklular ise Ceyhun nehrini geçerek Ribat-ı Nemek'e geldiler.¹²³ Hârizmşah Harun, Selçukluların yönüne elçi ile hediyeler göndererek, kendisinin Şah Melik tarafından yapılan baskından haberi olmadığını, geri dönmelerini ve Gazneli Mesûd'a karşı kurdukları ittifakı korumalarını istedi.¹²⁴ Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Harun'un koruması altındayken bu baskının gerçekleşmesi sebebiyle Harun'a karşı güvensizlik hissetmeye başladılar. Fakat Selçuklulara Ceyhun nehrini donduracak kadar soğuk bir havanın yaşanması ve barınacak yurtlarının olmayışı, Harun'un teklifini kabul etmekten başka çare bırakmıyordu. Selçuklular, Hârizm bölgesindeki yurtlarına geri dönseler de daha temkinli hareket etmeyi öğrendiler.

Bu sırada Mâverâünnehir'de Karahanlı şehzadesi Ali Tegin'in öldüğü haberi gelmesi, Harun'un önemli bir müttetikini yitirmesine sebep oldu. Diğer taraftan Ali Tegin'in ölmesi ile iyi bir fırsat yakaladığı düşünen Gazneli Mesûd, Hârizmşah Harun'a suikast gerçekleştirecek öldürmeyi başardı (426/1035).¹²⁵ Yaşanan bu hadiselerden en büyük zararı hiç şüphesiz Selçuklular görecek. Harun'un öldürülmesinden sonra Şah Melik'e karşı savunmasız kalan Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Hârizm bölgesinde kalamayabilirlerdi. Öte yandan Ali Tegin öldükten sonra yerine geçen oğullarıyla iyi bir münasebet kuramayan Selçuklu liderlerinin, Mâverâünnehir'e gitme şansları da ortadan kalkmış oldu.¹²⁶ Oldukça zor bir dönemden geçen Selçuklular'ın ilk iş olarak kendilerini güvende tutacak bir yurt

¹²³ Beyhakî, s. 649; İbnü'l-Esîr, IX, 364; el-Cûzcânî, s. 64-65; Mîrhând, s. 38; Müneccimbaş, I, 8; Barthold, *Türkistan*, s. 318; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 93-94; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 154; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 28; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 37; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 59-60; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 22; Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 184.

¹²⁴ Beyhakî, s. 650; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 155; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 37.

¹²⁵ Beyhakî, s. 652; el-Cûzcânî, s. 65; Barthold, *Türkistan*, s. 318-319; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 159-160; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 28; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 37; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 60; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 24; Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 367.

¹²⁶ Beyhakî, s. 654; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 94; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 161; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 28; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 38.

bulmaları gerekiyordu. Hârizm ve Mâverâünnehir’de tutunma şansları tamamen ortadan kalkan Selçuklu liderleri, hareket noktası olarak Gazneli Devleti’nin hâkimiyet sahasında olan Horasan bölgesine göç etmeye karar verdiler.

1.1.5. Horasan’a Geliş ve İlk Mücadele

Hârizmşah Harun’un 426/1035 yılında suikaste kurban gitmesinden sonra Cend hâkimi Şah Melik tarafından gerçekleştirilecek ikinci bir saldırının endişesi ile Hârizm bölgesindeki yurtlarını terk etmek zorunda kalan Selçuklu liderleri, Gazneli Devleti’nin hâkimiyet sahasında bulunan Horasan bölgesine doğru harekete geçtiler. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, 900 atlıdan oluşan toplulukla beraber¹²⁷ Ceyhun nehrini aşarak Horasan’a giriş yaptıkları sırada, bu bölgenin hâkimi Gazneli Mesûd, başarısızlıkla sonuçlanan Âmül¹²⁸ seferinden Gazne’ye dönüş hazırlıkları içerisindeydi.¹²⁹ Selçuklular, Ceyhun’u geçtikten sonra Horasan bölgesinde faaliyet içinde bulunan ve dağınık bir şekilde hareket eden Türkmen taifelerini kendi bünyesine almak suretiyle, 10 bin gibi o dönem için önemli sayılabilecek insan gücüne ulaşmayı başardılar.¹³⁰

Türkmen taifesiyle birlikte Nesâ’da konaklamayı tercih eden Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, ilk olarak Horasan Divan Başkanı Sûrî’nin aracılığı ile Gazneli Mesûd’un nezdine mektup göndermişlerdir.¹³¹ Tarihi bakımdan çok mühim bir vesika teşkil eden bu mektup, Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey’in adlarını zikrederek başlamaktadır. Bilhassa Musa Yabgu’nun adı diğer beylere nazaran önce kaydedilmektedir. Bu durum Musa Yabgu’nun aile içerisindeki konumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Her ne kadar Tuğrul ve Çağrı Bey aile içerisinde baskın karakter olsalar da, hukuki açıdan ailenin reisi hâlâ Musa Yabgu

¹²⁷ Beyhakî, s. 654; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 94; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 162; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 62.

¹²⁸ İran’ın kuzeyindeki Mâzenderan düzlüğünün güneybatısında bir şehir, bkz. Mustafa L. Bilge, “Âmül”, *DİA*, III, 99.

¹²⁹ Beyhakî, s. 434; İbnü’l-Esîr, IX, 364.

¹³⁰ Beyhakî, s. 447; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 94.

¹³¹ Beyhakî, s. 435-436; Râvendî, I, 93; el-Cûzcânî, s. 67-68; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 82; Mîrhând, s. 39-40; Müneccimbaşî, I, 9; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 95; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 198; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 29; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 47; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 37-38; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 67; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 24; Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, 184.

olduğu anlaşılmaktadır.¹³² Bunun yanında, gönderdikleri mektupta Horasan’a geliş sebeplerini ayrıntılı bir şekilde dile getiren Selçuklu liderleri, kendilerine Merv, Serâhs ve Ferâve şehirlerinin yurt olarak verilmesi durumunda, Ceyhun ve Hârizm cihetinden gelebilecek muhtemel Türkmen saldırıları önleyebileceklerini ve buna ek olarak, üç liderden birini Gazneli Mesûd’un huzuruna göndereceklerini ifade ettiler. Selçuklular’ın gönderdiği mektup şu şekildeydi,¹³³

“Müminlerin Emîrinin mevalisi Yabgu, Tuğrul ve Dâvud’dan yüce reis ve şeyh, beyimiz, efendimiz Ebu’l-Fazl-ı Sûrî b. el-Mutez’in huzuruna. Biz kullar için eskisi gibi Maverâünnehir ve Buhârâ’da kalmak mümkün olamadı. Çünkü Ali Tegin yaşadığı sürece aramızda çok dostluk vardı. O öldü gitti, memleketinin işleri iki tecrübesiz oğlunun eline kaldı ve Ali Tegin’in sipahsâlârı olan Tûniş, bu çocukları, padişahlığı ve orduyu avucunun içine almıştır. Bizim bunun hal ve tavrı yüzünden orada olamayacağımız anlaşıldı. Harun’un öldürülmesi Hârizm’de büyük bir tesir yaptı, bu cihetten orada kalmak mümkün değildir. Biz şimdi büyük Sultan, dünyanın sahibi, velinimet Emîr’in himayesine sığınıyoruz. Siz halimizi Hâce Abdussamed’e yazınız, o bize şefaet etsin, o bizimle dosttur. Her kış bahara kadar Hârizmşah Altuntaş bizim kavim ve kabilemize yardım eder, hayvanlarımıza kendi vilayetinde yer verirdi. Eğer Hâce-i Bozorg yardım eder ve yüce rey de muvafık görürse, bizden bir kişi dergâhta bulunsun ve diğerleri Emîr’in ferman buyuracağı bir hizmetle meşgul olsun. Biz de Emîr’imizin sayesinde rahat edelim. Çölün başında yer alan Nesâ ve Ferâve vilayetleri bize verilsin, biz de ev ve barkımızı oraya nakledelim, rahat edelim ve Belhan Kûh, Dihistân, Hârizm hududu ve Ceyhun’un diğer taraflarından bir fesatçının bu

¹³² Musa Yabgu’nun Selçuklu ailesi içerisindeki otoritesine değinen Agacanov (Selçuklular, s. 81-82), “Bu etno-politik oluşumun başında Musa, Tuğrul ve Çağrı Bey durmakta, öte yandan Musa “Yabgu” unvanı taşımaktaydı. Ancak zamanla ilk sırayı daha enerjik ve basiret sahibi Tuğrul Bey alacaktı. Nitekim, yeni idari olgular hâkimiyetin boy-uruk mekanizmasının yavaş yavaş değişmesi yönünde tezahür etmekteydi.” beyanında bulunarak, bir dönem Musa’nın Yabgu unvanıyla Selçuklu ailesinin ilk sırasında yer aldığını dile getirmiştir. Ayrıca Furuzânî (Selçukiyan, s. 61), “Musa Yabgu’nun adı, Selçuklu liderlerinin gönderdikleri namede, Çağrı ve Tuğrul’un adından önce gelmiş ve bu, onun Selçuklularının manevi önderi olduğuna kanıt olmuştur” beyanında bulunmaktadır.

¹³³ Beyhakî, s. 436-437.

tarafa geçmesine fırsat vermeyelim, Irak ve Hârizm Türkmenlerini sürüp çıkartalım. Eğer bu tekliflerimiz kabul edilmezse vaziyetin kesp edeceği halden Tanrı'ya sığınırız. Bizim yeryüzünde yaşayacak yerimiz yok ve kalmadı. Yüce meclisin haşmet ve heybeti büyüktür, onun için doğrudan doğruya oraya müracaat etmeye cesaret edemedik, bu işin hallinin Hâce'ye yazdık, ona bıraktık”

Selçuklular tarafından gönderilen haber ile öfkelenen Gazneli Mesûd, izinsiz olarak topraklarına yerleşen ve yurt talebinde bulunan bu topluluğun bertaraf edilmesinden yanaydı. Vezir Ahmed b. Abdüssamed ve divan üyeleri aynı düşüncede olsalar da, Âmül seferinden yeni dönmüş yorgun bir Gazneli ordusuna karşı dinlenmiş ve savaşıma hazır Selçuklu birliklerinin olduğunu, ordunun bir süre dinlendikten sonra sefere çıkmasının daha uygun olacağını belirtmişlerdi.¹³⁴ Ancak vezirinin ve divan üyelerinin uyarılarını dikkate almayan Gazneli Mesûd, Beydoğdu¹³⁵ komutasında bir orduyu Selçukluların üzerine sevk etti. Nesâ'ya doğru harekete geçen Gazneli ordusu, Selçuklu öncü birliği ile yaptığı küçük çaplı mücadeleyi kazanmayı başarsa da Nesâ yakınlarına vardıklarında bu durum değişecekti. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in komuta ettiği Selçuklu birlikleri ile Beydoğdu'nun komutasındaki Gazneli ordusunun Nesâ vilayetinde yaptıkları asıl mücadelede, mağlup olan taraf Gazneli ordusu oldu (426/1035).¹³⁶ Selçuklulara esir düşmekten son anda kurtulan Beydoğdu, pek çok askerini ve komutanını esir vermekten kurtaramadı. Bu zaferden sonra Selçuklular pek çok para ve silah elde ettiler.¹³⁷

Vakit kaybetmeden savaşın neticesini konuşmak maksadıyla bir araya gelen Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, aldıkları galibiyetin Gazneli ordusunun

¹³⁴ Beyhakî, s. 439; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 83.

¹³⁵ Gazneli Devleti'nde ordu komutanı, bkz. Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *DİA*, XIII, 480-484.

¹³⁶ Beyhakî, s. 449; Gerdîzî, s. 429-430; İbnü'l-Cevzî, s. 7; Râvendî, I, 93-94; el-Hüseynî, s. 3-4; İbnü'l-Esîr, IX, 365; el-Cûzcânî, s. 68-69; Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer İbnü'l-Verdi, *Tetimetü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Haz. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014, s. 23; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 84; *Târîh-i Güzide*, s. 343; Mîrhând, s. 43-44; Hândmîr, II, 482; Ahmed b. Mahmûd, s. 29; Müneccimbaşı, I, 9; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 95; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 215; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 29; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 51; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 38; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 69; Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, 184.

¹³⁷ Beyhakî, s. 454.

tedbirsizliğinden kaynaklandığını¹³⁸ ve Gazneli Devleti tarafından gelebilecek ikinci bir saldırıya karşı tedbir almanın daha uygun olacağına karar verdiler. Bu karar doğrultusunda, Gazneli Mesûd'a tekrar mektup gönderildi. Bu mektupta Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler,

“Biz Sûrî'yi arada vasıta yapmak, ondan yardım beklemek hususunda hata ettik. Sûrî, hiddetli, asabi bir adamdır. İşin akıbetini düşünemedi, nihayet Emir'i (Sultan Mesûd) üzerimize asker sevk edecek bir hale getirdi. Yoksa Emir'in mansur ordusuna karşı kılıç çekmek bizim haddimiz miydi? Fakat Emir'in askerleri, koyun sürüsüne düşmüş kurt gibi içerimize daldılar. Biz aman istiyorduk, onlar bizim evlerimize barklarımıza hücum ettiler. Artık bizim için nefsimizi müdafaadan başka ne yapmak mümkün idi? Ne de olsa can tatlıdır. Şimdi biz size evvel söylediğimiz sözümüzdeyiz. Biz muti kullarız, devletin iyiliğinden başka arzumuz yoktur”

ifadeleriyle, Gazneli Mesûd'dan özür dilediler. Akabinde Gazneli Mesûd'un nezdine üç elçi gönderdiler. Bu elçilerden biri Musa Yabgu, diğeri Tuğrul ve sonuncusu Çağrı Bey tarafından gönderildi.¹³⁹

Selçuklular ve Gazneli Mesûd arasında gelip giden elçiler ve gerçekleşen müzakereler neticesinde, Musa Yabgu'ya Ferâve, Tuğrul Bey'e Nesâ ve Çağrı Bey'e Dihistan'ı hilat, sancak ve menşur ile beraber verilmesi ve kendilerine “Dihkân”¹⁴⁰ unvanı verilmesi kararı alındı.¹⁴¹ Nihayetinde verilen hilatlara ve hediyelere karşı

¹³⁸ Beyhakî, s. 454.

¹³⁹ Beyhakî, s. 457. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in Gazneli Mesûd tarafına üç elçi göndermesi, Selçuklu ailesi içerisinde liderlik dengesinin değiştiğine kanıt olmuştur. Nitekim bu durum, Musa Yabgu'nun Selçuklu ailesi içerisinde sahip olduğu liderlik vasfını kaybetmeye başladığını ve yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Bey ile eşit konuma geldiğini göstermiştir.

¹⁴⁰ Sâsânîler ve Ortaçağ'daki bazı İslam devletlerinin idari teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen tabirdir. Aslı Farsça dih (köy) ile –gân nisbet ekinde meydana gelen dihgân olup dihkân şeklinde Arapça'ya geçmiştir. Dihkanların İslâmî devirde başlıca işleri, halktan topladıkları vergileri âmil ve emîrlere teslim etmektir. Dirlik ve düzenin sürdürülmesinde hizmetleri görüldüğü gibi silâhlı adamları ile de emîrlerin seferlerine katılıyorlardı. IX. yüzyıldan sonra dihkân “köy sahibi, köyün ileri geleni, çiftçi, arazi sahibi” ve “köylü” anlamlarında kullanıldı. Bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren dihkân sadece “köylü” mânasını taşıdı, bkz. Faruk Sümer, “Dihkan”, *DİA*, IX, 289.

¹⁴¹ Beyhakî, s. 457; İbnü'l-Esîr, IX, 365; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 95; Ayrıca Mîrhând (s. 47-48), “Gazneli Mesûd bir fermanla Emîr Sûrî'nin kızını İnanc Beg bin Selçuk'a ver. Emîr Abdussamed'in kızlarından birini Emîr Tuğrul Beg'e ver. İyilik, güzellik, soy güzelliği ve olgunluk ile süslenmiş olan diğer iffetli kadını da Çağrı Beg ile evlendir buyurdu. Lakin sadece Tuğrul ve Çağrı Bey'in amcası kendisine gönderilen hediyeleri alıp izdivâca razı oldu.” beyanında bulunmaktadır.

Selçuklu liderlerinden Gazneli Mesûd'a itaat bildirmeleri ve aralarından birini Sultan'ın huzuruna göndermeleri istendi. Ancak Selçuklu liderlerine hilatleri teslim ettikten sonra Gazne'ye geri dönen elçi Sînî (صینی),

“Ben Selçuklu Türkmenlerini pek mağrur gördüm. Bunlara her halde başka bir taraftan ümitler verilmiş. Her ne kadar ben Sini'ye söz verdilerse de bunların sözlerine itimat edilmemelidir. İştittiğime göre gönderilen hilatleri pek hakir görmüşler, hiç kıymet vermemişler ve iki dallı külahları ayaklar altına atıp çiğnemişler.”

ifadesiyle, Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e güvenilmeyeceğini söylemiştir. Gazneli Mesûd ise, *“Şimdiki halde onlardan bir muhalefet görülmedi. Görüldüğü vakit lazım gelen tedbiri alırsak.”* cevabını vermiştir.¹⁴²

Çalışma konumuz olan Musa Yabgu'nun Nesâ savaşı içerisindeki mücadelesi ve rolü hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Lakin savaşın Selçuklu lehine sonuçlanması dikkate alırsak, Musa Yabgu'nun savaş içerisinde başarılı bir mücadele verdiğini ve önemli bir rol üslendiğini tahmin etmek çok da zor değil.

1.1.6. Telhâb Savaşı

Ceyhun ve Hârizm taraflarından gelen Türkmen gruplarının dâhil olmasıyla güç kazanan Selçuklu liderleri, anlaşmadan sadece dört ay gibi kısa bir süre sonra Horasan bölgesinde geniş çaplı yağma faaliyetlerine tekrar başladılar. Bunun dışında Gazneli Devleti'nden gelebilecek saldırılara karşı önlem almak maksadıyla, Gazneli Mesûd'un düşmanı olarak bilinen Hârizmşah İsmail ile ittifak görüşmeleri gerçekleştirdiler.¹⁴³ Diğer taraftan Gazneli ordusunun Nesâ önlerindeki yenilgi haberi Türkistan'da yayılınca, Buğra Han büyük bir sevinç yaşadı ve Selçuklular'ın Gazneli ordusuna yapacağı ikinci saldırı için askeri anlamda destek vereceğine dair Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e gizli bir mektup gönderdi.¹⁴⁴

Selçuklular tarafından kendisine verilen sözlerin yerine yetirilmediğini gören Gazneli Mesûd, Sübaşî komutasındaki bir orduyu Horasan bölgesine, diğer bir orduyu da

¹⁴² Beyhakî, s. 458.

¹⁴³ Beyhakî, s. 465-466.

¹⁴⁴ Beyhakî, s. 493-494.

Herât'a gönderip Selçukluları yerleştirildikleri bölgeden çıkarmalarını emretti.¹⁴⁵ Gazneli Devleti'nin aldığı karar ile endişeye kapılan Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, vakit kaybetmeden Gazneli Mesûd'un huzuruna iki elçi ile mektup gönderdiler (9 Zilhicce 427/3 Ekim 1036). Bu elçilerden birinin Buhârâlı, diğerinin ise Türkmen olduğu aktarılmaktadır.¹⁴⁶ Gazneli tarafına gönderilen elçilerinin sayısına dikkat çeken Mehmet Altay Köymen,¹⁴⁷

“Üç değil de iki elçi gönderildiğine bakılırsa, üç lider adına üç ayrı elçinin gönderilmesinden beri iç bünyede Tuğrul ve Çağrı Bey'in lehine ve Yabgu'nun aleyhine olmak üzere bir gelişme olduğuna hükmedilebilir.”

yorumunda bulunmaktadır. Nitekim gönderilen elçi sayısına bakıldığında, Köymen'in bu konuda yapmış olduğu yorum kabul edilebilir görülmektedir. Selçuklu liderlerinin, Nesâ galibiyetinden sonra yazdıkları özür mektuplarını üç elçiyle beraber gönderdikleri bilinmektedir. Ancak bu hadiseden kısa bir süre sonra elçi sayısının ikiye inmesi oldukça ilginçtir. Nesâ galibiyetinden sonra Gazneli Mesûd'un Selçuklulara gönderdiği hediyelere değinen Mîrhând,¹⁴⁸ Tuğrul ve Çağrı Bey'in hediyeleri kabul etmediğini sadece amcaları Musa Yabgu'nun kabul ettiğini söylemektedir. Neticede Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu hadiseden dolayı Musa Yabgu'yu geri plana iterek üç elçi yerine iki elçi göndermeyi uygun görmüş olduğu düşünülebilir.

Selçuklular Gazneli Mesûd'a gönderdikleri mektupta,¹⁴⁹

¹⁴⁵ el-Hûseyînî, s. 4; Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bûndârî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, trk. trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 2016, s. 3; el-Cûzcânî, s. 69-70; *Târîh-i Güzide*, s. 343; Mîrhând, s. 48-49; Ahmed b. Mahmûd, s. 33; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 96; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 233; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 30; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 56, Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 38; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 71; Elif Şeker, *Bir Devlet Adamı Olarak Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2021, s. 44.

¹⁴⁶ Beyhakî, s. 470.

¹⁴⁷ *Kuruluş Devri*, s. 235.

¹⁴⁸ *Ravzatu's-Safâ*, s. 47-48.

¹⁴⁹ Beyhakî, s. 470; Agacanov, *Selçuklular*, s. 86.

“Bizden şimdiye kadar hiçbir taşkınlık ve sarkıntılık olmamıştır. Şu gizli bir husus değildir ki Horasan’da başka Türkmenler bulunmaktadır ve oraya bunlardan daha da gelecektir, çünkü Ceyhun ve Belhan Kûh yolu açıktır. Bu bize verilen vilayetler ise dardır, bizim ahalimizi almıyor. Hâce-i Bozorg araya girsin, Sultan’dan çölün etrafında bulunan Merv, Serahs ve Bâverd gibi şehirlerin bize verilmesine delalet etsin. Orada sâhib-beridler, kadılar ve Sultan tarafından sâhib- divan bulunsun, onlar bizden vergi alsınlar, bize maaş versinler, asker olarak Sultan’ın ordusunda çalışalım, Horasan’ı müfsitlerden temizleyelim. Eğer Irak yahut başka yerde de yapılacak bir hizmet varsa onu da yapmaya hazırız, en müşkül işler de olsa yine yapmaktan çekinmeyiz”

beyanında bulundular. Bunun yanında tehditkâr bir dil kullanarak, *“Hâcib Sübaşı ve askerler Nîşâbûr ve Herât’ta bulunuyorlar. Eğer bunlar bize hücumda bulunurlarsa biz de bunlara karşı koymağa mecburuz. O zaman Sultan’a karşı olan saygı ve sevgimiz ortadan kalkar”* ifadesinde bulundular.¹⁵⁰ Bu sözlere hiddetlenen Gazneli Mesûd, *“Bizimle sizin aranızda hüküm verecek kılıçtır. Askerlerimiz savaş için gönderilmiştir. İşte biz Büst’ten hareket ediyoruz, Herât’a gideceğiz.”* cevabının verilmesini istedi.¹⁵¹ Gazneli Mesûd, daha önceden verdikleri sözlerin hiçbirini yerine getirmeyen Selçuklu liderlerine karşı mücadele etme düşüncesindeydi. Ancak onunla aynı düşüncede olmayan Vezir Ahmed b. Abdüssamed, savaşmak yerine bir süre beklemenin daha uygun olacağını ve bu süre zarfından Selçukluların dost mu düşman mı oldukları daha iyi anlaşılacağını söyledi. Sultan Mesûd, fevri davranışı yüzünden Nesâ yakınlarında ordusunun uğradığı hezimetini çok iyi bildiği ve bu durumun tekrarlanmamasını istediği için vezirinin belirttiği sözlere destek verdi. Lakin geçen zaman içerisinde Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey’e bağlı Türkmen birliklerinin Horasan’da yağma faaliyetlerini artırması, Selçuklular ile Gazneli Devleti arasında gerçekleşecek ikinci savaşa zemin hazırladı (428/1037).¹⁵²

Yağma ve işgalin devam etmesiyle bir kez daha Selçuklulara güvenilmeyeceğini anlayan Sultan Mesûd, Vezir Ahmed b. Abdüssamed’e Herât’a gidip, Hâcib Sübaşı

¹⁵⁰ Beyhakî, s. 470.

¹⁵¹ Beyhakî, s. 471.

¹⁵² Beyhakî, s. 483; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 97.

komutasındaki Gazneli ordusuyla beraber Horasan'da bozulan huzuru tekrar temin etmesini emretti.¹⁵³ Bu emir doğrultusunda harekete geçen Vezir Ahmed b. Abdüssamed, Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'nın liderliğindeki Selçuklu birliklerine saldırılar gerçekleştirerek onları Cuzcan ve Herât taraflarından temizleyip, Ferâve ve Nesâ'ya kadar geri püskürtmeyi başardı.

Bir süre sonra Horasan bölgesinden Gazne'ye geri gelen Vezir Ahmed b. Abdüssamed, olup biten bütün hadiseleri sultana arz etti. Vezirinden aldığı iyi haberler ile bir nebze olsun rahatlayan ve Horasan bölgesindeki huzurun temin edildiğine inanan Gazneli Mesûd, divanı toplayarak Hindistan bölgesindeki Hansi kalesinin fethi için harekete geçeceğini bildirdi (428/1037).¹⁵⁴ Öte yandan Horasan bölgesinde yağma faaliyetlerine bir sürü ara veren Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Gazneli Mesûd'un Hindistan seferi ile alakadar olması ve kış mevsiminin gelmesiyle Sübaşı komutasındaki Gazneli ordusunun harekete geçememesini fırsat bilerek Cûzcân, Tâlekân, Faryâb ve hatta Rey şehirlerine kadar uzanan bölgede yağma ve işgal faaliyetleri gerçekleştirdiler.¹⁵⁵

429/1038 yılına gelindiğinde Hansi kalesinin fethini tamamlayarak başkent Gazne'ye geri gelen Gazneli Mesûd, Horasan'da Selçuklu sorununun devam ettiğini gördü.¹⁵⁶ Vakit kaybetmeden Gazneli komutanı Sübaşı'ya bir elçi ile mektup göndererek, Selçuklu birliklerinin merkezine saldırı gerçekleştirmesi ve işlerin daha da kötüye gitmeden Horasan bölgesinden temizlemesini emretti. Lakin Sübaşı, Gazneli Mesûd ile aynı görüşte değildi. Nitekim Selçuklular Gazneli ordusunun bugüne kadar hiç alışık olmadığı tarzda savaşmaktaydı. Bu sebeple Sübaşı, gireceği mücadelede galibiyetten çok mağlup olacağının farkındaydı. Ancak Gazneli Mesûd, Selçukluların Horasan'dan çıkarılmasında ısrarcıydı ve Sübaşı liderliğindeki Gazneli ordusuna savaş emri verdi.¹⁵⁷ Bunun üzerine Sübaşı, Serâhs'da bulunan Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in üzerine harekete geçti.

¹⁵³ Beyhakî, s. 483; Şeker, *Ahmed b. Abdüssamed*, s. 48.

¹⁵⁴ Beyhakî, s. 498; Râvendî, I, 94; el-Hüseynî, s. 4; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 84-85; *Târîh-i Güzide*, s. 343.

¹⁵⁵ Beyhakî, s. 500, Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 97; Agacanov, *Selçuklular*, s. 87.

¹⁵⁶ Beyhakî, s. 500.

¹⁵⁷ Beyhakî, s. 501; İbnü'l-Esîr, IX, 367.

Gazneli ordusunun savaşmak maksadıyla üzerine geldiğini haber alan Selçuklu liderleri, ağırlıklarını Merv çölüne bırakarak, savaşmak üzere Serâhs'a doğru harekete geçtiler. Serâhs yakınlarındaki Telhâb'da karşı karşıya gelen Selçuklu birlikleri ile Gazneli ordusu, sabahtan akşama kadar süren büyük bir mücadele gerçekleştirdi ve bu mücadelenin sonunda mağlup olan taraf yine Gazneli ordusu oldu (429/1038).¹⁵⁸ Ordu komutanı Sübaşı, ağırlıklarını ve birçok askerini savaş meydanında bırakarak Herât'a kaçmayı başardı.¹⁵⁹

Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, savaşın neticesini konuşmak ve Horasan bölgesinde alınacak şehirlerin paylaşımı için bir araya geldiler. Toplantıda çıkan karara göre, Musa Yabgu Serâhs'da, Tuğrul Bey Nişâbûr'da ve Çağrı Bey de Merv'de hâkimiyeti sağlayacaktı. Tuğrul Bey, Nişâbûr'un hâkimiyeti için Yusuf Yınal'ın oğlu ve ana bir kardeşi İbrahim Yınal'ı Nişâbûr'a gönderdi. Nişâbûr'a ulaşan İbrahim Yınal, Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'nın emriyle buraya geldiğini, arkasında büyük bir ordunun bulunduğunu, şehir halkı savaş istiyorsa geri dönerek bu orduya haber vereceğini, aksi durumda şehre girerek hutbeyi Selçuklular adına okuyacağını bildirdi. İbrahim Yınal'ın tehditkâr tavırlarından korkan Nişâbûr halkı, mukavemet göstermeden şehri teslim edeceklerini bildirdi. Bunun üzerine İbrahim Yınal, Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e Nişâbûr şehrini teslim aldığını ilettiler. Cuma hutbesinin Selçuklular adına değiştirilmesinden bir hafta sonra Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'a bir mektup göndererek amcası Musa Yabgu ve kardeşi Çağrı Bey'i ordunun başında Merv ve Serâhs'a görevlendirdiğini ve kendisinin Nişâbûr'a doğru yola çıktığını haber verdi.¹⁶⁰

Telhâb savaşından on gün sonra Çağrı Bey'in Herât'a gittiğini aktaran Mîrhând,¹⁶¹ *"Çağrı Beg Herât'a yöneldi ve o bölgeyi hâkimiyet altına aldı. Herât işlerinin*

¹⁵⁸ Beyhakî, s. 509; Râvendî, I, 95; el-Hüseynî, s. 6; İbnü'l-Esîr, IX, 367; Bûndârî, s. 4; el-Cûzcânî, s. 69-70; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 86-87; *Târîh-i Güzide*, s. 343; İbnü'l-Verdi, s. 23-24; Mîrhând, s. 55-56-57; Ahmed b. Mahmûd, s. 37; Mûneccimbaşı, I, 9-10; Hândmîr, II, 483-484; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 97-98; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 248-249; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 30; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 62-63; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 39; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 73-74; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 25; Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 184.

¹⁵⁹ Beyhakî, s. 509; Abu'l-Farac, I, 296; Mîrhând, s. 56; Agacanov, *Selçuklular*, s. 90.

¹⁶⁰ Beyhakî, s. 516, 518; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 66.

¹⁶¹ *Ravzatu's-Safâ*, s. 58. el-Hüseynî (*Ahârüd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 7), Çağrı Bey'in Herât'a yöneldiğini ve Sübaşı'nı mağlup ettiğini belirtmektedir.

yoluna koyulması, çözüm ve anlaşma dizginini amcasının (Musa Yabgu) idâresine bırakıp kendisi Merv'e gitti" beyanında bulunmaktadır. Öte yandan İsfizârî,¹⁶² Selçukluların 428/1036-1037 senesinde Herât'a kast ettiklerini, ancak Herât halkının direnmesiyle geri döndüklerini ve bu hadiseden iki sene sonra tekrar Herât'a gelerek barış yoluyla hâkim olduklarını aktarmaktadır. Neticede Mîrhând tarafından verilen bilgi, İsfizârî'nin aktardığı bilgiyle kıyaslandığında doğruluk ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

1.1.7. Dandanakan Savaşına Kadar Yaşanan Mücadeleler

Serâhs yakınlarındaki Telhâb'da ordusunun mağlup olması ve Horasan bölgesinin bir kısmını Selçuklu kuvvetlerinin eline geçmesiyle durumun ne kadar ciddi olduğunu anlayan Gazneli Mesûd, 50 bin savaşçı ve 300 savaş filinden oluşan güçlü bir ordu ile Selçukluların üzerine harekete geçti.¹⁶³ Bu sırada Tâlekân ve Fâryâb'da faaliyet içinde olan Çağrı Bey, Gazneli Mesûd ve ordusunun Horasan'a giriş yaptığı haberini aldı. Gazneli Mesûd ne zaman Horasan'ın bir şehrinde istirahat etse, Çağrı Bey, Musa Yabgu ve onlara bağlı askerler şehrin etrafında dolaşır ve şehre saldırıya geçerlerdi.¹⁶⁴ Bu saldırıların birinde Çağrı Bey'e mensup on Türkmen, Gazneli Mesûd'un bir süre ordusuyla beraber konakladığı Belh'e gelerek Bağ-ı Sultan'a kadar yaklaştı. Burada bulunan dört Hintli askeri öldüren Türkmenler, Gazneli fillerinin bulunduğu kuhendize kadar gelmeyi başardılar. Burada bulunan fillerden birini kaçırmayı başaran on Türkmen, Şuburkan'da bulunan Çağrı Bey'e getirdiler. Çağrı Bey, bu başarıları için onları ödüllendirdi (430/1039).¹⁶⁵ Neticede bu hadise, Nesâ ve Telhâb galibiyetleriyle cesaretleri arttan Selçukluların Gazneli ordusuna karşı daha atak hale geldiğini göstermektedir.

Gerçekleştirdiği ani baskınlar ile Gazneli ordusunu yıpratın Çağrı Bey, Gazneli Mesûd ile meydan savaşı için Ulyaâbad yakınlarına geldi. Ulyaâbâd'a gerçekleşen savaşta galip gelen taraf Gazneli ordusu olurken, ağır bir yenilgiye uğrayan ve birçok askerini kaybeden taraf ise Çağrı Bey oldu. Ulyaâbad yakınlarında mağlup olan

¹⁶² *Ravzâtü'l-Cennat*, I, 387-388.

¹⁶³ Beyhakî, s. 522; Abu'l-Farac, I, 296; İbnü'l-Esîr, IX, 367; Hândmîr, II, 484; Ali Sevim, "Dandanakan Savaşı", *DİA*, VIII, 456-457.

¹⁶⁴ el-Hüseynî, s. 7; Ahmed b. Mahmûd, s. 39.

¹⁶⁵ Beyhakî, s. 533; el-Hüseynî, s. 7; el-Cûzcânî, s. 72; Mîrhând, s. 60; Ahmed b. Mahmûd, s. 39; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 67.

Çağrı Bey, Serâhs'a gelmeyi başardı (430/1039).¹⁶⁶ Daha sonra Musa Yabgu'nun Merv'den ve Tuğrul Bey'in de Nişâbûr'dan Serâhs'a gelmesiyle vakit kaybetmeden bir toplantı gerçekleştirdiler. Bunların tamamının 20 bin süvariden oluştuğu kaydedilmektedir.¹⁶⁷ Toplantıda Musa Yabgu ve Tuğrul Bey,

“Rey ve Cibâl bedavadan önümüzde duruyor ve orada bir avuç zorba ile Deylem ve Kürt var. Bizim için doğrusu oraya gitmek, rahat rahat ömrümüzü geçirmektir. Çünkü Rûm taraflarında düşman yoktur. Horasan'ın ve bu civarı bu kadar büyük ordusu, bu kadar ahalisi olan Emir ile birlikte bırakalım”

görüşünü öne sürdüler.¹⁶⁸ Ancak bu düşünceye karşı çıkan Çağrı Bey, savaşı savunan etkili bir konuşma gerçekleştirdi.¹⁶⁹ Çağrı Bey'in toplantıda yaptığı etkili konuşmadan sonra Musa Yabgu ve Tuğrul Bey de Gazneli ordusu ile mücadele edilmesine karar verdi. Ayrıca bu toplantıda, Gazneli Mesûd'un ordugâhından kaçarak Selçuklulara sığınan Börü Tegin, Emir Yusuf, Hâcib Ali-yi Karîb ve Gâzi Aryak gibi önemli isimlerin durumu hakkında da söz edildi. Musa Yabgu ve Tuğrul Bey, *“Bunlar burada bir iş çıkarmasınlar, çünkü bunların mektuplarla aldatılmış olmaları ihtimali vardır”* dediler.¹⁷⁰ Ancak Çağrı Bey, Gazneli Mesûd'un ordugâhından kaçarak kendilerine sığınan bu kişilerin geride bırakılmasına karşı çıkarak, bunların savaş sırasında öne sürülmesinin daha uygun olacağı düşüncesini savundu. Musa Yabgu ve Tuğrul Bey de bu fikrin daha doğru olduğunu söylediler. Selçuklulara sığınanlar ise, Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e hizmet edeceklerini ifade ettiler.¹⁷¹ Gazneli Devleti ile savaşma kararı alan Selçuklu liderleri, kendilerine sığınan kişilerin durumunu da karara bağladılar.

¹⁶⁶ Beyhakî, s. 534-535; Hândmîr, II, 484.

¹⁶⁷ Beyhakî, s. 536; el-Hüseynî, s. 8; el-Cûzcanî, s. 73; Mîrhând, 61; Ahmed b. Mahmûd, s. 40; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 103-104; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 286; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 69; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 81; Sevim, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, 184.

¹⁶⁸ Beyhakî, s. 536.

¹⁶⁹ Beyhakî, s. 536; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 105; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 287; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31-32; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 69-70.

¹⁷⁰ Beyhakî, s. 536; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 287.

¹⁷¹ Beyhakî, s. 536-537.

Toplantıdan çıkan savaş kararıyla harekete geçen Selçuklu liderleri, Serâhs çöllerine doğru harekete geçtiler (430/1039). Öte yandan hazırlıklarını tamamlayan Gazneli Mesûd, bir tepenin üzerine çıkmış ve taarruz için beklemeye başlamıştı. Bu sırada bir kum tepesinin üzerinde üç siyah bayrak görülmüştü. Bu üç bayrak, Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e aitti ve Gazneli Mesûd'un karşısında mevzi almışlardı. Selçuklu reisleri, Gazneli Mesûd'un ordusuna saldırdı ve çok şiddetli bir savaş meydana geldi.¹⁷² Gerçekleşen bu savaşı Gazneli ordusu kazanırken, Selçuklu birlikleri ağır bir yenilgiye uğradı. Nitekim tepeden iki bin süvariden oluşan bir ordunun siyah bayrağının yerinden oynadığı görüldü. Bu ordunun kaçmak üzere sahraya gittiği ve bunun Çağrı Bey'in ordusu olduğu söylendi. Çağrı Bey'in yerinden ayrılması Gazneliler'in moralini arttırmış ve şiddetli bir saldırıya geçmelerini sağlamıştı. Bu saldırı karşısında Selçuklular'ın tamamı geri çekilmek zorunda kalmıştı.¹⁷³ Öte yandan aldığı ikinci galibiyet ile morali yükselen Gazneli Mesûd, Horasan'da Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in artık sorun çıkarmayacağı düşüncesindeydi. Ancak Horasan bölgesinden ayrılmaya niyeti olmayan Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey,

“Bu padişaha karşı meydan savaşı doğru değildir. Biz kendi âdetimizi bırakmayalım, ağırlıklarla zihnimizi meşgul etmeyelim. Karşımıza böyle kuvvetli çıktı ve biz dağıldık. Bundan sonra uzaktan uzağa savaş yapalım, toplu bulunalım dağılmayalım, onlar bizim bu türlü savaşımıza dayanamazlar dönerler. Şimdi Temmuz geldi. Biz çöl adamlarıyız, sıcağa soğuğa alışmış adamlarız, onlar bu zahmete dayanamazlar.”

söylemiyle, Gazneli ordusuna karşı eski savaş tarzına geçme kararı aldılar.¹⁷⁴ Bu sırada Horasan bölgesinde yaşanan kıtlık, Gazneli ordusunun hareket kabiliyetini azaltıyordu. Ayrıca Gazneli ordusunun geçeceği köy ve kasabalardaki ekinlere zarar veren Selçuklular, ordunun iâşe teminini engelliyor ve ani saldırılar gerçekleştirerek Gazneli ordusuna ağır kayıplar verdiriyordu. Neticede ordunun zor günler geçirdiği fark eden Ahmed b. Abdüssamed, Gazneli Mesûd'un huzuruna çıkarak olup biteni arz ettikten sonra, Selçuklu liderleri ile kısa süreli bir anlaşma yapmanın daha uygun olacağını bildirdi. Gazneli Mesûd, vezirinin görüşüne ilk başta karşı çıksa da,

¹⁷² Beyhakî, s. 540.

¹⁷³ Beyhakî, s. 541-542; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 104; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 294; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 72.

¹⁷⁴ Beyhakî, s. 544.

ordudan gelen şikâyetlerin artmasıyla anlaşma yapmaktan başka çaresi kalmadı (430/1039).¹⁷⁵ Gazneli Mesûd ile Selçuklu liderleri arasında yapılan anlaşmaya değinen Ahmed b. Mahmûd,¹⁷⁶

“Sultan bunların topluluklarını, çokluk ve kudretlerini işittiği zaman savaştan vazgeçti, elçi göndererek bunlarla sulh ve iyilik yoluna gitmek istedi. Selçuklular tarafından Emir Yabgu gelip dostluk için sultanla görüştü. Sultan ikram edip hürmet gösterdi ve değerli hilatler giydirdi. Emir Yabgu da Sultan Mesûd’dan ayrılıp Tuğrul ve Çağrı Bey’in yanına geldi. Sultan Mesûd’un mektup ve haberini, söz ve selamını ulaştırdı, muradının sulh olduğunu söyledi.”

demektedir. Öte yandan Yezdî,¹⁷⁷ Selçuklu liderleri ile Gazneli Mesûd arasında yapılan anlaşma hakkında şu bilgileri vermektedir,

“Sultan, Merv’e ve oradan da Serâhs’a vardı. Sonunda bir barış yapıldı. Beygu Beg, Sultan’ın huzuruna geldi. Ona pek çok hediyeler verildi. Merv’in Çağrı Beg’e, Nişâbûr’un Tuğrul Beg’e, Bâverd’in Beygu’ya ve Nesâ’nın Yinâlîyân’a verilmesi kararlaştırıldı. Sultan Herât’a geri döndü.”

Ancak Gazneli Mesûd’un çağdaşı olan ve Selçuklular üzerine yapılan seferlerde yer alan Beyhakî’nin vermiş olduğu bilgiye göre, sulh talebinde bulunan taraf Gazneli Devleti’dir ve sulhun şartlarını konuşmak için elçi gönderen taraf yine Gazneli Devleti’dir. Nitekim Gazneli Devleti’nin sulh talebini iletmesi için Selçuklu tarafına elçi olarak Hâkim Muttavvî (مطوعی) Zevzenî’nin gönderildiği kaydedilmiştir. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, bu elçiye pek çok ikramda bulunmuş ve sonra bütün ileri gelenlerle beraber vezire nasıl bir cevap verilmesi hususunda bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Gazneli Devleti’nin kendilerine yapmış olduğu bu teklifi kabul ederek aralarında,

“Bu Emir büyük bir padişaktır, ordusu, hazineleri ve sayısı vilayetleri vardır. Her ne kadar biz birkaç kere ona karşı yaptığımız hareketlerde muvaffakiyet elde ettik, onun ordularını bozguna uğrattık ve vilayetini aldık da o bir kere bizzat üzerimize yaptığı seferde bizi takip etmiş

¹⁷⁵ Beyhakî, s. 545-546; Gerdîzî, s. 435; Şeker, Ahmed b. Abdüssamed, s. 63.

¹⁷⁶ Ahmed b. Mahmûd, s. 40.

¹⁷⁷ Câmiut-Tevârîh-İ Hâsenî, s. 41.

olsaydı bizden, bizim karılarımızdan ve çocuklarımızdan kimse kurtulamazdı, talihimiz varmış ki bizi takip etmediler. Bunun için vezirin teklifini kabul etmek hakkımızda hayırlıdır.”

kararını verdiler.¹⁷⁸ Bakıldığında Beyhakî, Selçuklu liderleri ile Gazneli Mesûd arasında gerçekleşen sulh görüşmelerinde Musa Yabgu'nun, Gazneli Mesûd'un huzuruna elçi olarak gittiği hususunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Öte yandan Gazneli Mahmûd döneminin fetihlerini gören ve 442/1050 yılında *Zeynü'l-ahbâr* adlı eseri kaleme alan Gerdîzî,¹⁷⁹ Gazneli Mesûd'un bizzat Selçuklu lideri Musa Yabgu'ya elçi gönderdiğini ve elçiye Musa Yabgu ile gereken anlaşmanın yapılmasını buyurduğunu aktarmaktadır.¹⁸⁰ Gerdîzî'nin vermiş olduğu bilgiye bakıldığında, Musa Yabgu'nun elçi olarak Mesûd'un huzuruna gitmediğini, aksine elçinin Musa Yabgu'nun huzuruna geldiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple, Ahmed b. Mahmûd'un ve Yezdî'nin Musa Yabgu hakkında vermiş olduğunu bilgiler kabul edilebilir görülmemektedir.

Gazneli elçisi Hâkim Muttavvî Zevzenî, Gazneli Mesûd'un ordugâhına geri döndü ve Selçuklu liderlerin bütün hal ve hareketlerini anlattı. Nihayetinde iki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre, Selçuklu liderleri Merv, Nîşâbûr ve Serâhs şehirlerini terk edecek, buna karşılık Nesâ, Ferâve ve Bâverd'e hâkim olacaklardı. Gazneli ordusu da Herât taraflarına çekilecek ve Selçuklu liderleri Herât'a geldiklerinde asıl anlaşma burada yapılacaktı. Ancak İki tarafında barış yapma gibi bir düşüncesi yoktu. Nitekim bu anlaşma, iki tarafın da zaman kazanmak için yaptığı bir anlaşma vasfı taşımaktaydı. Özellikle Selçuklu liderlerinin söz verdiği gibi aldığı topraklardan geri çekilmemesi ve Gazneli ordusuna saldırılarına devam etmeleri, onların barış düşüncesinde olmadıklarının göstergesi oldu. Bu saldırılara karşı Gazneli Mesûd, aynı şekilde karşılık verilmesini emretti. Neticede Gazneli ordusunun gerçekleştirdiği saldırıda pek çok Selçuklu askeri öldürüldü. Ardından Gazneli Mesûd, gözdağı vermek için ölülerin başlarını bir elçi ile beraber Selçuklu lideri Musa Yabgu'ya

¹⁷⁸ Beyhakî, s. 550.

¹⁷⁹ Orhan Bilgin, “Gerdîzî”, *DİA*, XIV, 29-30.

¹⁸⁰ *Zeynü'l-ahbâr*, s. 435. Gerdîzî'nin vermiş olduğu bilgi, Gazneli Mesûd'un Selçuklu ailesinin reisi olarak Musa Yabgu'yu tanıdığı göstermektedir. Her ne kadar zaman içerisinde Musa, Tuğrul ve Çağrı Bey aile içerisinde aynı konumu gelseler de Mesûd'un nezdinde ailenin lideri Musa Yabgu'dur ve elçiyi doğrudan Musa Yabgu'ya göndermesi bunun en büyük kanıtıdır.

gönderdi ve Yabgu'ya, *“Her kim ahdini bozarsa onun cezası bu olur”* tehdidinde bulundu. Musa Yabgu özür dileyerek, *“Bizim bundan haberimiz olmadı ancak bizim yapmak istediğimizi Emir kendisi yapmıştır”* cevabını verdi.¹⁸¹

Gazneli Mesûd'un sadece Musa Yabgu'ya elçi göndermesi, beyler arasında ikilik çıkarma düşüncesiyle yaptığı bir plan olabilir. Nitekim Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra liderlik Musa Yabgu'ya verilse de zaman içerisinde Tuğrul ve Çağrı Bey'in aile içerisindeki konumları artmış ve Musa Yabgu ile hukuki anlamda liderliği paylaşmaya başlamışlardır. Bu durumu bilen Gazneli Mesûd, sadece Musa Yabgu'ya elçi göndererek aile içinde bir huzursuzluk çıkarmak istemiş olabilir. Bu sayede liderlik mücadelesine girişen Selçukluları Horasan'dan atmak daha kolay olacaktır. Mevcut kaynaklar aile içerisinde gerçekleşen herhangi bir huzursuzluk hakkında bilgi vermese de zaman içerisinde Musa Yabgu'nun kardeşlere nazaran geri plana itildiği görülmektedir.¹⁸² Özellikle 431/1040 yılında Gazneli Mesûd ve Selçuklular arasında gerçekleşen Dandanakan savaşından sonra Musa Yabgu'nun Selçuklu ailesi içerisindeki liderlik konumunu tamamıyla kaybettiği anlaşılmaktadır.

1.1.8. Dandanakan Savaşı ve Bağımsızlığının Kazanılması

Selçuklu liderleri ile yapılan anlaşmadan bir sene sonra hazırlıklarını tamamlayan Gazneli Mesûd, Selçukluları Horasan bölgesinden tamamen temizlemek için Tus ve Serâhs yönüne doğru harekete geçti.¹⁸³ Gazneli ordusunun harekete geçtiğini haber alan Selçuklu liderleri, durumu konuşmak maksadıyla ikinci kez savaş meclisini topladılar. Orta İran'a muhaceret fikrini yineleyen Musa Yabgu ve Tuğrul Bey,

“Mühimmatı alalım, Dihistân tarafına gidelim, Gurgân ve civarını ele geçirelim. Çünkü Tazikler¹⁸⁴ donanımsız ve silahsızdır. Orada tutunamazsak Rey'e gidelim. Rey, Cibâl ve İsfahan bizimdir. Padişah hiçbir surette bizim arkamızdan gelemes, çünkü biz onun vilayetinden

¹⁸¹ Gerdîzî, s. 435. Bu bilgi Beyhakî'de yer almamaktadır.

¹⁸² Agacanov (Selçuklular, s. 104), *“Beygu yüksek unvanı taşıyan Musa ise gittikçe etkisini kaybediyordu.”* beyanıyla, Musa Yabgu'nun zaman içerisinde geri plana itildiğini zikretmiştir.

¹⁸³ Râvendî, I, 98; el-Hûseyî, s. 8; el-Cûzcânî, s. 73; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 88; Mîrhând, s. 62; Ahmed b. Mahmûd, s. 41.

¹⁸⁴ Gelen olarak İran'ın şehir ve köylerinde yaşayan Fars kökenli insanları ifade eden, etnik bir kimlikten ziyade, bölgenin sosyal yapısını tarif etmek amacıyla kullanılmış bir tâbirdir, bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 90.

çıkmiş oluruz. Bu büyük padişaktır, askeri, mühimmatı, silahı ve vilayeti çoktur. O bizim savaş teçhizatımız ne derece olduğunu biliyor. Bizim peşimizi bırakmayacaktır. Biz bu kıştan ne kadar zahmet çektiğimizi biliyoruz, mağlup olmak böyle haşmet ve saltanattan daha iyidir”

dediler.¹⁸⁵ Musa Yabgu ve Tuğrul Bey’in görüşüne karşı çıkan Çağrı Bey, mücadeleye devam yönünde görüş bildirdi. Selçuklu ailesinin diğer üyeleri Musa Yabgu, Tuğrul Bey, Yımallılar ve bütün kumandanlar mücadele fikrinin doğru olduğunu tasdik edince, toplantıdan yine savaş kararı çıktı (431/1040).¹⁸⁶

Sultan Mesûd’a karşı savaş kararı alan Selçuklular, Gazneli ordusunun geçeceği güzergâhları belirledikten sonra, o güzergâhtaki suları ve ekinlerin hepsini tahrip ederek, Gazneli ordusunu aç ve susuz bırakıyorlardı. Bunun yanında Horasan coğrafyasında yaşanan kıtlık, Gazneli askerlerinin ve pek çok hayvanın açlıktan ölmesine sebep oluyordu.¹⁸⁷ Vezir ve kumandanlar, Gazneli Mesûd’un huzuruna çıkarak durumu arz ettikten sonra, ordusunun dinlenmesi ve güç toplaması için Herât şehrine çekilmesinin daha doğru olduğu ifade ettiler. Ancak onlarla aynı fikirde olmayan Gazneli Mesûd, Herât’a değil Merv’e¹⁸⁸ gidip orada konaklanmasından yanaydı. Gazneli Mesûd, Dandanakan yolu ile Merv şehrine ulaşp, ordunun bütün ihtiyaçlarını burada gidermeyi planlıyordu.¹⁸⁹ Gazneli Mesûd’un emri ile Merv istikametine harekete geçen Gazneli ordusu, yol boyunca Selçukluların baskınlarına maruz kaldı ve ağır kayıplar vererek, zor da olsa Dandanakan yörelerine ulaşmayı başardı. Burada ordusu için su bulmayı uman Gazneli Mesûd, kuyuların Selçuklular tarafından kapandığını görünce, ordusuna birkaç fersah ileride bulunan su kuyularına doğru harekete geçmelerini emretti. Ancak oldukça yorgun olan Gazneli ordusunun su kuyularına ulaşmak için hareket etmesi savaş düzeninin bozulması neden oldu. Selçuklu liderleri son bir kez daha Gazneli ordusunun üzerine hücum etmeye başladılar. Ordunun arkasında bekleyen Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beyler, seçkin

¹⁸⁵ Beyhakî, s. 584-585.

¹⁸⁶ Beyhakî, s. 585; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 85-86; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 84.

¹⁸⁷ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 83.

¹⁸⁸ Türkmenistan’da tarihi bir şehir, bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 221.

¹⁸⁹ Beyhakî, s. 582-583.

savaş erlerini öne sürmüştü.¹⁹⁰ Gazneli Mesûd'un politikasından rahatsız olan bazı Gazneli askerlerin de saf değiştirmesi ile savaş tamamen Selçukluların lehine döndü.¹⁹¹ Savaşın sonunda galip gelen ve birçok ganimet elde eden taraf Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey oldu (431/1040). İki ateş arasında kalan Gazneli Mesûd, birkaç sadık adamı ile savaş meydanından uzaklaşarak Merv'e ulaşmayı başardı. Oradan Mervurrûz ve Gûr yoluyla başkent Gazne'ye geri döndü.¹⁹² Nihayetinde Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Gazneli Devleti'ne karşı büyük bir zafer elde ettiler.

Gazneli casuslar, Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e ait olan bazı alametler gördüklerini bildirdiler. Ancak Beyhakî, Selçuklu liderlerine ait olan alametlerin ne olduğu hakkında bilgi vermemektedir. Selçuklular, Dandanakan Savaşı'ndan sonra aldıkları galibiyeti ve kurdukları Büyük Selçuklular Devleti'ni dört bir yana duyurmak için fetihnameler yazdırdılar. Galibiyetten hemen sonra yapılan toplantıda şu karar alındı: Tuğrul Bey 1000 süvariyle birlikte Nîşâbûr'a, Musa Yabgu, Yınallılar ile Merv'e ve Çağrı Bey de Belh bölgesine doğru harekete geçecekti.¹⁹³ Her ne kadar toplantıdan bir karar çıksa da uygulanmamış olduğu anlaşılmaktadır. Ardından Selçuklu liderleri, Gazneli Devleti ile yaptıkları savaşın sebebini anlatan ve galip geldiklerini bildiren bir mektubu Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-Emrillâh'a gönderdiler.¹⁹⁴ Bunun yanında Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler, "*Aramızda bir ihtilaf çıkmasından Allah'a sığınırız. O zaman şaşkın düşmanlar bize kahraman olur ve meşakkatle ele geçirdiğimiz mülk, elimizden çabuk gider. O zaman pişmanlık fayda vermez.*" söylemiyle, her konuda birbirlerine uyma ve yardım etme sözü verdiler.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Beyhakî, s. 589; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 87.

¹⁹¹ Gerdîzî, s. 437.

¹⁹² Beyhakî, s. 590-591; Gerdîzî, s. 437; el-Hûseyînî, s. 8-9; İbnü'l-Esîr, IX, 368-369; Bûndârî, s. 5; el-Cûzcânî, s. 74-75; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 89-90; *Târîh-i Güzide*, s. 343; Şebankâreî, s. 97; İbnü'l-Verdi, s. 24; Yezdî, s. 58; Mîrhând, s. 63-64; Ahmed b. Mahmûd, s. 41-42; Müneccimbaşî, I, 11-12; Barthold, *Türkistan*, s. 323; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 105-106; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 33; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 88; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 85; s. 61; Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 184.

¹⁹³ Beyhakî, s. 593-594; el-Cûzcânî, s. 71; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 89.

¹⁹⁴ Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 92; Yezdî, s. 65; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 106; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 359.

¹⁹⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 91; Yezdî, s. 65.

Merv’de bir araya gelen Selçuklu liderleri, Horasan bölgesinde alınan ve daha sonra alınacak yerlerin paylaşımı için bir kurultay tertip ettiler (431/1040).¹⁹⁶ Kurultayın sonunda çıkan karara göre, Tuğrul Bey, Nîşâbûr merkez olmak üzere batı topraklarının fethi ile ilgilenecek, kardeşi Çağrı Bey, Horasan bölgesinin doğu kısımlarında faaliyet gösterecek ve ailenin en büyüğü olan amcaları Musa Yabgu; Herât, Sîstân, Büst, İsfizâr ve Bûşenc’de hâkimiyet sağlayacaktı.¹⁹⁷ Bazı kaynaklar yapılan kurultayda Musa Yabgu’dan ziyade, oğlu Ebû Ali Hasan’ın adını zikretmektedir.¹⁹⁸ Bu hususa değinen Osman Turan,¹⁹⁹

“Bazı kaynakların İnanç beg ile oğlu Hasan’ın mevki ve hisselerini birbirlerine karıştırmaları ve hatta bazen de onu Hasan Yabgu adı ile zikretmeleri bu şehzadenin kudreti ile alakalıdır. Nitekim evvelce Keş ve Nahşab arasındaki çölde bulunan Türkmenler Hasan’ın idâresinde idi.”

bilgisiyle, Musa Yabgu ve oğlu arasındaki karışıklığın sebebini açık bir şekilde ifade etmiştir. Öte yandan gerçekleşen kurultayda adı geçen Ebû Ali Hasan’ın, babası Musa Yabgu’yu temsilen kurultaya katılmış olma ihtimali de oldukça yüksektir.

1.2. Musa Yabgu’nun Genişleme Politikası (1040-1066)

1.2.1. Musa Yabgu’nun Herât Hâkimiyeti

Horasan’ın güney kısmında yer alan Herât, Dandanakan savaşı öncesi birçok kez Selçuklu saldırısına maruz kalmıştı. Özellikle 428/1036-1037 tarihinde Herât’a saldırıya geçen Selçuklu birlikleri, Herât halkının direniş göstermesiyle beraber şehre hâkim olamadan geri döndü. O yıl içerisinde Herât önlerinden ayrılan Selçuklular, iki yıl sonra tekrar geri gelerek barış yoluyla Herât’a hâkim olmayı başardı²⁰⁰ ve şehirde

¹⁹⁶ Beyhakî, s. 594; Şebankâreî, s. 98.

¹⁹⁷ el-Cûzcânî, s. 75; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 94-95; *Târîh-i Güzide*, s. 344; Yezdî, s. 66; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 363; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 34; Agacanov, *Selçuklular*, s. 107; Osman G. Özgüdenli, “Musa Yabgu”, *Encyclopaedia of Iranica*, 2005, <http://www.iranicaonline.org/articles/musa-yabgu> (Erişim Tarihi 5 Ağustos 2019), s. 1.

¹⁹⁸ el-Hüseynî, s. 12; Bûndârî, s. 6; *Selçuknâme*, trk. trc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, s. 52.

¹⁹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107.

²⁰⁰ Abdurrâhmân Fâmî el-Herevî, *Tarih-i Herât*, nşr. Muhammed Hüseyin Mir Hüseyî-Muhammed Rıza Ebû Mîhrîzî, Tahran 1387, s. 125; İsfizârî, I, 387-388; Hândmîr, s. 484; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 47. Mîrhând (*Ravzatü’s-Safâ*, s. 58) 429/1038 senesinde gerçekleşen ve Selçuklular lehine sonuçlanan Telhâb savaşından sonra Çağrı Bey’in

okunan hutbeyi kendileri adına çevirdi. Selçuklular bir süre Herât'ın kontrolünü elinde bulundursalar da Sultan Mesûd'un Herât'a gelmesiyle şehirden ayrılmak zorunda kaldılar. Herât halkının mallarına el koyduktan sonra Selçuklular ile savaşmak üzere Merv'e doğru harekete geçen Sultan Mesûd,²⁰¹ Dandanakan yöresine geldiğinde Selçukluların ani saldırısına maruz kaldı ve ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Bu mağlubiyetten sonra Mesûd, başkent Gazne'ye geri dönmek zorunda kalsa da bir süre sonra kendi gulâmları tarafından öldürüldü ve onun ölümü Herât şehrini başıboş bıraktı (432/1041).²⁰²

Gazneli Mesûd'un ölümünden sonra Herât'a gelen Şeyh Ebû Muhammed b. Asım, şehre hâkim olmayı başarsa da Mesûd'a bağlı bulunan bir kale komutanı ile pek çok kez mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadeleler sırasında Asım, bir ok darbesiyle öldü ve onun ardından kardeşi Şeyh Rafî (رافع), Herât'a saldırıya geçerek hâkim olmayı başardı. Şehir bir müddet onun yönetiminde kaldıktan sonra Şeyh Rafî'nin naibi Ebû Mansûr İsas (اسعث) Herât'ta hâkimiyet sağladı. Bu süre içerisinde Selçuklular her yıl şehir önlerine gelerek saldırılar gerçekleştirdiler ve bu saldırılarda kuhendîz²⁰³ ve şehrin rabazını²⁰⁴ tahrip ettiler. Bu saldırıların birinde Musa Yabgu, 5 bin süvârîden oluşan Selçuklu birlikleri ile beraber Herât'a geldi. Ebû Mansûr ile gerçekleştirdiği mücadeleyi kazanan Musa Yabgu, Herât'a hâkim olmayı başardı ve şehri, kendi hâkimiyet sahasının merkezi ilan etti.²⁰⁵

Sultan Mesûd'un ölümünden sonra Gazne tahtına geçen oğlu Mevdûd'un, kısa bir süre sonra Musa Yabgu hamiyetindeki Herât'a saldırıya geçtiği ve şehri bir kez daha Gazneli Devleti'nin hâkimiyetine kazandırdığı anlaşılmaktadır (433/1042).²⁰⁶ Ancak

Herât'a geldiğini, şehre hâkim olduğunu ve oranın idaresini amcası Musa Yabgu'ya iade ettiğini aktarmaktadır.

²⁰¹ Beyhakî, s. 555; İsfizârî, I, 388; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 47.

²⁰² Gazneli Mesûd'un ölümü hakkında geniş bilgi için, bkz. Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 484-486.

²⁰³ Genellikle Cuma mescidi, hükümet ile ilgili binalar ve halka ait bazı yerleşimler kuhendîz (hisar) içinde yer alırdı, bkz. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 105.

²⁰⁴ Rabaz, şehir çevresi olarak belirtilmektedir, bkz. Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, s. 764.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 369; İsfizârî, I, 388-389; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 27; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 47; Mustafa Şahin, *Ortaçağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar 961-1507)* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2013, s. 94-95.

²⁰⁶ Hândmîr, II, 393; Şahin, *Ortaçağ'da Herât*, s. 95.

aynı yıl içerisinde Sîstân'a yönelen Mevdûd ve ordusunun, Musa Yabgu adına bölgeyi yöneten Ebu'l-Fazl'a karşı mağlup olması,²⁰⁷ Musa Yabgu'ya tekrar Herât kapılarını açmıştır.²⁰⁸ Nitekim zikredilen tarihten sonra Musa Yabgu adına basılan paraların mevcudiyeti, onun Herât'a tekrar hâkim olduğunun en önemli kanıtı olmuştur.

Herât şehrinde hâkimiyet sağlayan Musa Yabgu, kendi adına 435/1043-1044 yılında iki para bastırmıştır.²⁰⁹ Ancak Herât'ta aynı yıl içerisinde Çağrı Bey adına basılan paranın varlığı, duruma farklı bir boyut kazandırmıştır.²¹⁰ Nitekim bu durum, Musa Yabgu ile Çağrı Bey arasında gerçekleşen bir mücadele ihtimalini düşündürmektedir. Bakıldığında ilk para 435/1043-1044 yılında Musa Yabgu tarafından Herât'ta basılmıştır. Ardından Herât hâkimiyeti el değiştirmiş ve Çağrı Bey "*el-Melik el-Mansûr*" lakabıyla aynı tarih içerisinde Herât'taki ikinci parayı bastırmıştır. Bu paradan sonra Herât şehri tekrar el değiştirmiş ve Musa Yabgu adına üçüncü para bastırılmıştır. Dandanakan savaşından birkaç yıl sonra Çağrı Bey'in Herât'ta kendi adına para bastırmasını, Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahasına müdahale olarak yorumlayabiliriz.²¹¹ Burada düşünülmesi gereken asıl husus, Musa Yabgu'nun Herât şehrinde tekrar hâkimiyet sağlamasıdır. Eğer Musa Yabgu ile Çağrı Bey arasında bir mücadele gerçekleşmişse Musa Yabgu'nun, hânedanın en güçlü üyelerinden olan

²⁰⁷ Mevdûd ve ordusunun Sîstân'daki mağlubiyeti ilerleyen sayfalarda daha ayrıntılı işlenecektir.

²⁰⁸ Şahin, *Ortaçağ'da Herât*, s. 96.

²⁰⁹ T. Hocaniyazov, *Katalog Monet Gosudarstva Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)*, Askabad 1979, s. 20. Hocaniyazov tarafından yayınlanan bu parada sadece "*el-Adil*" ibaresi okunabilmektedir. Öte yandan bu paraya değinen Piyadeoğlu (Horasan, s. 50), "*Hocaniyazov, Herat'ta 435/1043-1044 tarihinde basılmış bir parayı Sultan Tuğrul Bey'le ilişkilendirmektedir. Baskı yeri ve tarihi belli olan bu paranın kimin adına basıldığı ise tam olarak anlaşılamamaktadır. Sikkede sadece "el-Adil" ibaresi okunabilmektedir. Ancak Sultan Tuğrul Bey'in kullandığı unvan ve lakaplar arasında "el-Adil" bulunmamaktadır. Bu dönemde Herat'a hâkim olan Musa Yabgu adına basılmış 443/1051-1052 ve 446/1054-1055 tarihli iki ayrı paranın ilkinde "el-Melikü'l-Adil Yabgu", ikincisinde de "Muizzü'd-devle Yabgu" ibaresi yer almaktadır. Bu durumda yukarıda bahsettiğimiz paranın Musa Yabgu adına darp edilmiş olma ihtimali daha yüksektir.*" ifadeleriyle, "*el-Adil*" ibaresinin olduğu paranın Musa Yabgu'ya ait olabileceğini beyan etmiştir.

²¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *TTK Belleten*, sayı: 243 2001, s. 553-554. Tahran'da bazı özel ve resmi müzelerde, 435/1043-1044 senesine ait Musa Yabgu ve Çağrı Bey adına Herat'ta basılan sikkelere rastlanmıştır.

²¹¹ Özgüdenli, "Yeni Paralar Işığında", s. 555; Şahin, *Ortaçağ'da Herât*, s. 96.

Çağrı Bey'e karşı üstünlük sağlaması oldukça düşük bir ihtimaldir. Nitekim ilerleyen sayfalarda ayrıntılı bir şekilde anlatacağımız Sîstân meselesinde, Musa Yabgu'nun Çağrı Bey'e karşı başarısız olduğunu ve belli bir süre Sîstân'ın Çağrı Bey hâkimiyetine geçtiği görülecektir. Herât'ta da gerçekleşecek bir mücadelede Musa Yabgu'nun başarılı olma ihtimali çok düşüktür. Ancak 435/1043-1044 yılında gelişen hadiseleri ayrıntılı bir şekilde incelediğimizde, Gazneli Devleti'nin Çağrı Bey'in hâkimiyetinde bulunan Belh şehrine karşı bir harekât düzenlediği görülür.²¹² Sarılık hastalığına yakalanan Çağrı Bey, Gazneli Devleti ile yapacağı mücadelede oğlu Alp Arslan'ı görevlendirmek zorunda kalmıştır. Nihayetinde Çağrı Bey'in hastalığa yakalanması ve oğlu Alp Arslan'ın Gazneli Devleti ile mücadele etmesi, Herât kapılarını Musa Yabgu'ya tekrar açmış olabilir.

Herât şehrine tekrar hâkim olan Musa Yabgu, çeşitli tarihlerde kendi adına paralar bastırmış ve en son 447/1055-1056²¹³ ile 448/1056-1057²¹⁴ yıllarında bastırdığı paralarda adını zikretmiştir. Ancak bu tarihlerden sonra mevcut sikkelerde Musa Yabgu'nun adına rastlanmamaktadır. Nitekim 450/1058-1059 yılında Herât'a gelen Alp Arslan, kendi adına para bastırarak²¹⁵ Musa Yabgu'nun Herât hâkimiyetine son vermiştir. Herât tarihini yazan Muîneddîn İsfizârî de,²¹⁶ “*Alp Arslan Herât'a geldi ve şehri Musa Yabgu'nun elinden aldı.*” bilgisiyle, Alp Arslan'ın Herât'a hâkim olduğunu belirtmiştir. İsfizârî, bu bilgiyi tarih belirtmeden vermektedir. Ancak biz bu zikredilmeyen tarihi 450/1058-1059 olarak tahmin etmekteyiz. Nitekim Alp Arslan'ın 450/1058-1059 yılında kendi adına bastırdığı para bunu göstermektedir. Öte yandan Alp Arslan'ın 450/1058-1059 tarihinde Herât'a gelerek hâkim olması dikkatimizi çekmiş ve bu durum bizi zikredilen tarihlerde Alp Arslan'ın faaliyetlerine yönlendirmiştir. 450/1058-1059 yılı hadiseleri incelendiğinde, Çağrı

²¹² el-Hüseynî, s. 18-19; İbnü'l-Esîr, IX, 395; Ahmed b. Mahmûd, s. 59-60; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 33-34.

²¹³ Ömer Diler, *İslam Darp Yerleri*, Mas Yayınları, İstanbul 2009, I, 307.

²¹⁴ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTKY, Ankara 2007, s. 91.

²¹⁵ T. Hocaniyazov, *Katalog Monet*, s. 23; Diler, *İslam Darp Yerleri*, I, 307; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 57; Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırma Dergisi*, sayı: 3, (1971), s. 468; Özgüdenli, “Yeni Paraların Işığında”, s. 551; Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırma Dergisi*, sayı: 12, 2004, s. 163. Alp Arslan'ın 450/1058-1059 yılında kendi adına bastırdığı para için, bkz. Ek 12.

²¹⁶ *Ravzâtü'l-Cennat*, s. 389.

Bey'in Gazneli Devleti ile yıllardır süren mücadelelere bir son verip, anlaşma sağlandığı görülmektedir.²¹⁷ En nihayetinde Gazneli Devleti ile anlaşma sağlayan Çağrı Bey ve Alp Arslan, yönünü Musa Yabgu'nun hâkimiyetinde bulunan Herât'a çevirmiş olması yüksek ihtimaldir.

Musa Yabgu ve Alp Arslan arasındaki mücadele sonraki yıllarda da devam etmiştir. Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063²¹⁸ tarihinde vefatından sonra, Büyük Selçuklular Devleti'nde tahtını ele geçirmek isteyen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, saltanat davası ile ortaya çıkan ve o sırada Herât'ta bulunan büyük amcası Musa Yabgu'nun üzerine doğru harekete geçti.²¹⁹ Şehri muhasara eden Alp Arslan, Musa Yabgu'yu bozguna uğratarak, onu esir olarak ele geçirmeyi başardı (455/1063).²²⁰ Selçuklu ailenin en büyüğü olan amcası Musa Yabgu'ya hürmetle davrandı Alp Arslan, onu yerinde bırakmayı uygun gördü.²²¹ Ancak Alp Arslan, bir süre sonra büyük amcası Musa Yabgu'yu Mâzenderân²²² bölgesine gönderdi (Muharrem 459/Kasım-Aralık 1066) ve Herât vilayetine de oğlu Toğansâh'ı görevlendirdi.²²³

1.2.2. Musa Yabgu'nun Sîstân Coğrafyasına Gelişi ve Hâkim Olması

Musa Yabgu, ikinci hâkimiyet sahası olan Sîstân'a Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın yardımıyla hâkim olmayı başardı. Bu sırada Sîstân'da da bazı iç karışıklıklar meydana geldi. Özellikle Gazneli komutanlardan birisi olan Ahmet b. Tâhir, Sîstân'da bulunan Türkler ile ittifak kurarak, Gazneli Devleti

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, IX, 422-443; Ahmed b. Mahmud, s. 62-63.

²¹⁸ *Târîh-i Güzîde*, s. 345; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 53; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, XLI, 344-346.

²¹⁹ Herât'ın, 450/1058-1059 senesinde kendi adına para bastıran Alp Arslan'ın hâkimiyetine girdiği ve Musa Yabgu'nun kontrolünden çıktığı bilinmektedir. Ancak Tuğrul Bey'in vefat ettiği 455/1063 tarihinde Musa Yabgu'nun Herât'ta bulunması, onun şehirde kaybettiği hâkimiyeti tekrar kazanma düşüncesinde olduğunu göstermektedir.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, X, 46-47; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 148; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 61-62; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 52-53; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 130; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 28; Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, s. 58-59; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 20; Özgüdenli, "Musa Yabgu", *Eİr*, 2005, <http://www.iranicaonline.org/articles/musa-yabgu> (Erişim Tarihi: 15 Eylül 2019), s. 1.

²²¹ İbnü'l-Esîr, X, 47.

²²² İslâm kaynaklarında Taberistân adı verilen bölge XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade Mâzenderan adıyla anılmıştır, bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *DİA*, XXXIX, 322-323.

²²³ İbnü'l-Esîr, X, 59; İsfizârî, s. 388; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 28; Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, s. 109.

tarafından Sîstân'a atanan Ebu'l-Fazl'a karşı büyük bir isyan tertip etti. Bu isyanı bastırmakta yetersiz kalan Ebu'l Fazl ise, Gazneli Mesûd'dan asker talebinde bulundu. Ancak Sultan Mesûd tarafından isteğinin reddedilmesi, Ebu'l-Fazl'ı zor durumda bıraktı. Sonunda Ebu'l-Fazl, Emîr Ebû Nasr'ı elçi olarak Selçuklulara gönderdi ve onları yardıma çağırdı. Nihayetinde Ebu'l-Fazl'a yardım için 5 bin süvariyle beraber Sîstân'a gelen Ertaş, Musa Yabgu adına Sîstân'a hâkim olmayı başardı. Ardından yapılan anlaşmalar neticesinde hutbe Musa Yabgu adına okundu.

224

Ertaş, Sîstân'da bozgunculuk çıkaran Ahmed b. Tâhir ve destekçilerini yakalayıp kalede hapsedti. Sîstân'da hâkimiyetin tam anlamıyla sağlandığına inanan Musa Yabgu da, 11 Rebûlâhir 432/19 Aralık 1040 tarihinde Sîstân'a giriş yaptı.²²⁵ Ardından Musa Yabgu, Ertaş ile beraber Büst²²⁶ kapısına doğru harekete geçti. Ancak ikisi arasında sebebi bilinmeyen bir anlaşmazlık neticesinde Ertaş ordusuyla beraber Horasan'a dönerken, Sîstân'a geri gelen Musa Yabgu, buranın idari işlerine Ebu'l-Fazl'ı atadı.²²⁷ Nihayetinde Merv kurultayı ile kendisine verilen şehirlere teker teker sahip olan Yabgu, “*Fahrü'l-mülk, Muizzü'd-devle, Fahrü'l-mille, el-Melikü'l-âdil, Nâsirü'd-dîn*” lakaplarıyla kendi adına hutbe okutarak²²⁸, hâkimiyetini pekiştirmeyi başardı.

1.2.3. Gazneli Mevdûd'un Sîstân'a Gelişi ve Mağlup Olması

Gazneli Mesûd'un 432/1041²²⁹ yılında gulâmları tarafından öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu Mevdûd, Sîstân'dan başlayarak Horasan'ı tekrar Gazneli Devleti'nin hâkimiyeti altına alma arzusundaydı. Gîmâs (قیماس) komutasındaki 2 bin süvârî ve 10 bin piyadeden oluşan bir orduyu Sîstân bölgesinin fethi için

²²⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 317-318; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 109; C. E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sîstân and the Maliks of Nîmrûz*, California-New York 1994, s. 377; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 128; Tülay Metin, “Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, sayı: 35, (2014), s. 316.

²²⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 318; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 378.

²²⁶ Afganistan'ın Sicistan (Sîstân) bölgesinde bulunan eski bir şehir, bkz. Tahir Yazıcı, “Büst”, *DİA*, VI, 495.

²²⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 318-319; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 378.

²²⁸ İbn Funduk, s. 72; İbnü'l-Esîr, X, 47; Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 28; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 128-129.

²²⁹ Gazneli Mesûd'un ölümü hakkında geniş bilgi için, bkz. Erdoğan Merçil, “Mesûd b. Mahmûd-ı Gaznevî”, *DİA*, XXIX, 346-347.

görevlendirdi.²³⁰ Öte yandan Gîmâs'ın Sîstân'a geldiği haberini alan Ebu'l-Fazl, kendisine bağlı birliklerle beraber onu karşılamaya gitti. Sîstân'a yakın bir mevkide yapılan savaşı Ebu'l-Fazl kazanırken, mağlubiyete uğrayan Gîmâs, Gazne'ye çekilmek zorunda kaldı. Bu mağlubiyetten bir sene sonra Mevdûd, daha büyük bir ordu hazırlatarak Sîstân'a gönderdi ve oraya hâkim olmalarını istedi (433/1042).²³¹ Musa Yabgu adına Sîstân'ı yöneten Ebu'l-Fazl, üzerine gelen Gazneli ordusunu ikinci defa karşılamak için şehirden ayrıldı. Ancak yapılan savaşta mağlup olan taraf bu kez kendisi oldu. Sonuç olarak Sultan Mevdûd'un ordusu Sîstân'a girmeye başarmış ve Ebu'l-Fazl'ı Sîstân hisarında kuşatma altına almaya muvaffak olmuşlardı.²³² Böylece Sîstân, bir süreliğine Musa Yabgu'nun hâkimiyetinden çıkarak, Mevdûd'un hâkimiyetine geçmişti.

Sîstân hisarında kuşatma altında bulunan Ebu'l-Fazl, Mevdûd'un ordusuna karşı etkili bir direnişte bulunsa da, Gazneli ordusunu Sîstân'dan atabilmek için Horasan'da bulunan Ertaş'a bir mektup göndererek yardıma çağırdı. Mektubu alan Ertaş, Zilkâde 433/Temmuz 1042 tarihinde Sîstân'a ulaştı.²³³ Sabahın ilk saatlerinde Sîstân kapısında Ertaş'ın ordusu ve Mevdûd'un ordusu karşı karşıya geldi ve iki ordu arasında büyük bir mücadele gerçekleşti. Öte yandan Ertaş'a destek için Sîstân hisarından çıkan Ebu'l-Fazl, emrinde bulunan birliklerle beraber Gazneli ordusuna karşı harekete geçti. İki ateş arasında kalan Gazneli ordusu, Sîstân'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu galibiyetten sonra Sîstân, tekrar Ebu'l-Fazl'ın yönetiminde Musa Yabgu'nun hâkimiyetine geçti. Aynı yıl içerisinde ikinci defa Sîstân'a gelen Yabgu, kendi adına hutbe okutarak hâkimiyetini pekiştirdi.²³⁴

1.2.4. Gazneli Hâcibi Tuğrul Bozan ile Yapılan Mücadele

Gazneli Mevdûd'a karşı aldığı galibiyetle Sîstân'da hâkimiyetini sağlayan Musa Yabgu, Sîstân'da bozulan huzuru tekrar temin etmeyi başardı. Ancak Gazneli

²³⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 319; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 379.

²³¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 319; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 379; Metin, "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", s. 318.

²³² *Târîh-i Sîstân* (s. 320), Sultan Mevdûd'un ordusunun Sîstân'da yaptıklarını şu şekilde zikretmektedir, "Sultanın ordusu şehri yağmaladı, birçok kişi öldürüldü ve Dârû'l-Küfr'de bile yapılmayacak şeyler yapıldı."

²³³ *Târîh-i Sîstân*, s. 320; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 380.

²³⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 320.

Devleti'nin Sîstân'dan vazgeçmek gibi bir niyeti yoktu. Gazneli Devleti, Sîstân'a tekrar hâkim olabilmek için Hâcib Tuğrul Bozan komutasında bir birliği görevlendirdi (443/1051).²³⁵ Sîstân'daki Tâk Hisarı'na gelen Hâcib Tuğrul Bozan, Sîstân'ı kendisine teslim edilmesi için Ebu'l-Fazl'a elçiler gönderdi. Ancak Ebu'l-Fazl onun isteğini geri çevirerek, *“Ben Yabgu'nun nâibiyim, ona ihanet etmek ne dinle ne de erkeklikle bağdaşır. Sen onun üzerine yürü, eğer hakkından gelersen kaleyi sana teslim ederim”* cevabını verdi.²³⁶ Ardından Tâk Hisarı'nın önünde büyük bir savaş meydana geldi. Ancak Tuğrul Bozan'ın saldırılarına ve tüm hilelerine rağmen kale alınamadı. Öte yandan Sîstân'nın kuşatıldığını duyan Musa Yabgu, Herât'tan topladığı büyük bir orduyla harekete geçti. Musa Yabgu'nun Sîstân'a geldiği haberini işiten Hâcib Tuğrul Bozan da şehrin içinde pusu kurarak onun gelmesini bekledi.²³⁷

Herât şehrinden topladığı büyük bir orduyla harekete geçen Musa Yabgu, davul ve boru sesleriyle Sîstân'a giriş yaptı. Tâk Hisarı'nda bulunan Ebu'l-Fazl da Musa Yabgu'yu karşılamaya geldi. Ancak Hâcib Tuğrul'un nerede olduğu bilinmemekteydi. Musa Yabgu'ya pusu kuran Hâcib Tuğrul, Yabgu'nun ordusunun çokluğundan endişe ederek, *“Onlarla savaşmaktan ve kılıçların gölgesinde şereflice ölmekten başka çaremiz yoktur. Zira sayımızın azlığı ve onların sayılarının ise çokluğundan dolayı kaçma imkânımız yoktur”* beyanında bulundu ve pusu kurduğu yerden çıktı.²³⁸ Sîstân halkına saldırarak yarattığı karmaşadan istifade eden Hâcib Tuğrul Bozan, Musa Yabgu'nun birliklerine ağır bir darbe indirdi. Zor durumda kalan Musa Yabgu ise, Herât şehrine geri dönmek zorunda kaldı. Ebu'l-Fazl, Musa Yabgu ile beraber Herât'a gitti. Hâcib Tuğrul Bozan yaklaşık iki fersah boyunca onları takip ettikten sonra şehre geri dönüp, Gazneli Devleti adına şehri ele geçirdi.²³⁹

²³⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 323; İbnü'l-Esîr, IX, 441; el-Cûzcânî, s. 42; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 217; Hândmîr, II, 395-396; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 127; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 380; Metin, “Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, s. 321.

²³⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 441.

²³⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 323; İbnü'l-Esîr, IX, 441.

²³⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 441-442.

²³⁹ *Târîh-i Sîstân*, s. 323; İbnü'l-Esîr, IX, 442; Hândmîr, II, 395-396; Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 27; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 381.

Hâcib Tuğrul'a karşı ağır bir yenilgi alan Musa Yabgu, tekrar bir ordu vücuda getirip, Sîstân'a geri dönme niyetindeydi. Öte yandan Tâk Hisarı'na giderek orada birkaç gün geçiren Hâcib Tuğrul ise olup biteni Gazneli sultanına arz ederek, Horasan üzerine yürümek için yardımcı kuvvetler istedi. Hâcib Tuğrul'un bu isteği Gazneli Devleti tarafından kabul edildi ve emrine büyük bir birlik verildi. Ancak gelen yardımla güçlenen Hâcib Tuğrul, Horasan yerine Gazne tahtını ele geçirmek için harekete geçti. Neticede Gazneli Sultanı Abdürreşîd'i öldürerek, Gazneli Devleti'nin hâkimiyetini ele geçirdi.²⁴⁰

Hâcib Tuğrul'un Sîstân'dan ayrıldığı haberi alan Musa Yabgu, Ebu'l-Fazl ve kendi oğlu Kara Arslan Böri komutasında büyük bir orduyu Sîstân'a gönderdi ve hâkimiyetin tekrar temin edilmesini istedi. Musa Yabgu'nun buyruğu ile harekete geçen Ebu'l-Fazl ve Kara Arslan Böri, çok zorlanmadan Sîstân'a hâkim oldular ve hutbeyi tekrar Musa Yabgu adına okuttular (443/1052). Musa'nın oğlu Kara Arslan Böri, bir seneye yakın Sîstân'da ikâmet etti. Bir sene sonra Musa Yabgu, oğlunu Herât'a çağırarak yönetimi bir kez daha Ebu'l-Fazl'a iade etti. Gazneli Devleti'nin saldırılarını zor da olsa püskürtmeyi başaran Musa Yabgu, Sîstân'da kendi hâkimiyetini tekrar temin etmeyi başardı.²⁴¹

1.2.5. Bedeh (بده) Savaşı

Bedeh savaşı, Sîstân coğrafyasında Musa Yabgu'ya bağlı birlikler ile Karataş b. Togan²⁴² Bey'in askerleri arasında meydana gelmiştir. 27 Ramazan 445/10 Ocak 1054 tarihinde askerleriyle beraber Mekrân'a²⁴³ gitmek için yola çıkan Karataş b. Togan Bey, Sîstân'a geldiğinde bir süre burada konaklamayı uygun gördü. Sîstân halkı, Karataş b. Togan Bey'i birkaç gün misafirperver bir şekilde ağırladı. Ancak Karataş'a bağlı askerler, bir süre sonra kendilerini ağırlayan Sîstân halkına karşı olumsuz davranışlar sergiledi. Bu durumdan rahatsız olan Sîstân halkı ise, Karataş'tan bir an önce Sîstân'ı terk etmesini istemişti. Karataş, "*Sîstân'da harcamam için sadece beş günlük daha yiyecek ve içecek verin. Sonra giderim*"

²⁴⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 323-324; İbnü'l-Esîr, IX, 442; el-Cûzcânî, s. 42; Reşîdüddîn Fazlullâh, s. 217; Hândmîr, s. 395-396; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 381-382; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 129.

²⁴¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 324; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 382-383.

²⁴² *Târîh-i Sîstân*, Karataş b. Togan hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

²⁴³ Sind bölgesinde bulunan geniş bir nahiyedir, bkz. İbn Havkâl, s. 287.

şeklinde cevap vermişti.²⁴⁴ Ancak Karataş'ın bu isteğini kabul etmeyen Sîstân halkı, bir kez daha Karataş ve askerlerinin Sîstân'ı terk etmesi için ısrar etmişlerdi. İsteğini kabul edilmemesinden dolayı öfkelenen Karataş, askerleri ile beraber Sîstân'ı tek etmek yerine, Sîstân'a bağlı Bedeh şehrine gelerek burada yaşayan halka zarar verdi ve onların mallarını yağma etti.²⁴⁵

Karataş'ın Bedeh halkına yaptıklarından haberdar olan Ebu'l-Fazl, Musa Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Böri'yi yardıma çağırarak Türkmenlerin bir kısmının başına getirdi. Bunun yanında Emîr İsmâil, Emîr Câfer ve Ebu'l-Fazl'ın kardeşi Emîr Ahmed, Ok (وق) halkının başına getirildi. Emîr Tâhir ise, Pîş-î Zîrîh insanlarının başına geçirildi.²⁴⁶ Yaklaşık 200 süvari ve 500 piyadeden oluşan Türkmen birlikleriyle şehrin kapısına kadar gelen Ebu'l-Fazl, Türkmenlerden kimseyi öldürmemelerini, kan dökmemelerini, bunun yerine onları geri dönmeleri için zorlamalarını istedi. Ancak Kara Arslan Böri'ye bağlı Türkmenler, düşman üzerine varmadan yaygara kopardılar. Neticede Türkmenler kendi ordugâhına dönerek orduyu terk ettiler. Sabaha kadar savaş olmadı. Sabah olduktan sonra Türkmen birlikleri geri döndü ve şehre doğru harekete geçtiler. Savaş öğle namazına kadar devam etti. Ancak savaş sırasında Kara Arslan Böri'ye bağlı Türkmenlerin kaçması savaşın seyrini değiştirdi. Kara Arslan Böri ve Emîr Tâhir, geri çekilmek zorunda kaldı ve piyadeleri düşman eline bıraktı. Öte yandan Emîr İsmâil ve Emîr Câfer, düşman eline esir düştü ve ancak fidye karşılığında serbest kalabildiler. Savaş alanından geri çekilmek zorunda kalan Musa Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Böri, Herât şehrine geri döndü.²⁴⁷ Bu hadiseden bir süre sonra Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî, Sîstân'a geldi.

1.2.6. Yâkûtî b. Çağrı Bey'in Sîstân'a Müdahalesi

Çağrı Bey'in oğlu Alp Sungur Yâkûtî, 446/1054 yılında ordusuyla beraber Musa Yabgu'nun hâkimiyetindeki Sîstân'a ziyaret gerçekleştirdi. Sîstân'a ulaşan Yâkûtî,

²⁴⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 324.

²⁴⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 324.

²⁴⁶ *Târîh-i Sîstân*, s. 325.

²⁴⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 325; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 125; Metin, "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", s. 322-323.

dokuz gün boyunca Ebu'l-Fazl'ın misafiri olarak ağırlandı ve Sîstân'da kaldığı süre boyunca kimseye zarar vermedi.²⁴⁸

Ordusuyla Sîstân'da konaklayan Yâkûtî, bir süre sonra Kirmân çölü yolundan Kâîn'e²⁴⁹(قاین) gitti. Ancak ordusunu Sîstân'da bırakmayı uygun buldu. Ardından Ebu'l-Fazl, ordunun taşkınlık çıkarmasını önlemek ve ihtiyaçlarını karşılamak için dergâh nâkibi²⁵⁰ Ebu'l-Muzaffer Hızır'ı görevlendirdi. Ancak Ebu'l-Muzaffer Hızır, Yâkûtî'nin askerleri tarafından yakalanıp zincire vuruldu ve Yâkûtî'nin bulunduğu Kâîn'e götürüldü. Ebu'l-Muzaffer Hızır, Kâîn'de bulunduğu sürece çeşitli işkencelere maruz kaldı ve 6 bin dinarı alındı. Bu sebeple Emîr Ebu'l-Fazl ve Yâkûtî'nin arası açıldı. Kâîn'den Horasan'a dönen Yâkûtî, babası Çağrı Bey'den Sîstân'ın menşurunu istedi. Bunun yanında Yâkûtî, elçi ile Irak'ta bulunan Tuğrul Bey'e de mektuplar gönderdi ve Tuğrul Bey'den de Sîstân'ın menşurunu istedi. Sonunda babası Çağrı Bey'den menşuru alan Yâkûtî, Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahasına müdahale için harekete geçti (447/1055).²⁵¹

1.2.7. Yâkûtî'nin Sîstân'a İkinci Defa Gelişi ve Müdahalesi

Babası Çağrı Bey'den Sîstân menşurunu alan Yâkûtî, öncelikle Sîstân'da bulunan Râven-i Cûl'a konuşlandı. Ardından Yâkûtî, Ebu'l-Fazl'a elçi göndererek onu menşurdan haberdar etti. Musa Yabgu'nun adına Sîstân'ı yöneten Ebu'l-Fazl, Yâkûtî'nin gönderdiği mektuba karşılık, *“Senin sözlerine güvenmiyorum, seni burada istemiyorum ve senin adına hutbe okutmayacağım. Sen Sîstân'ı benden kılıç yoluyla almak zorundasın”* cevabını verdi.²⁵² Bunun üzerine Yâkûtî, Cüveyn'e²⁵³ (جورین) gitti ve orada ikinci defa elçi gönderdi. Ebu'l-Fazl, gönderilen ikinci elçiye karşı, *“Sen şimdi Sîstân'dan herhangi bir kaleyi, herhangi bir hisarı ele geçirene kadar ya da herhangi birini öldürene kadar bizim sana boyun eğmemiz için bir sebep*

²⁴⁸ *Târîh-i Sîstân*, s. 326; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 383; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 81.

²⁴⁹ Kâîn, Kûhîstân'ın merkez şehridir, bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 58.

²⁵⁰ Bir cemaatin büyüğü, bir topluluğun başkanı, başkan vekili veya temsilcisi olan kimse, bkz. Gülgün Uyar, “Nakib”, *DİA*, XXXII, 321-322.

²⁵¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 326.

²⁵² *Târîh-i Sîstân*, s. 327; Metin, “Tarih-i Sistan'dan Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, s. 324.

²⁵³ Sîstân'da bulunan Cüveyn, Horasan'daki Cüveyn şehri ile isim benzerliği taşımaktadır. Bu sebeple iki şehir birbiriyle karıştırılmaması gerekir.

yoktur” cevabıyla, Musa Yabgu’ya olan bağlılığını yineledi.²⁵⁴ Bu sırada Derek’te²⁵⁵ (درك) bulunan Yâkûtî, elçiden gelen haber ile tekrar Cüveyn şehrine geri döndü. Orada bulunduğu sürece halka hiçbir zarar vermeyen Yâkûtî, hareketini başlattı ve halkın Cüveyn hisara erişimini engelledi.²⁵⁶

Cüveyn şehrinin hisarını kuşatma altına alan Yâkûtî, kısa süre içerisinde hisarı ele geçirerek yağma etti. Ardından kendisine biat etmeyi reddeden kale komutanını yakalatıp ordu karargâhına götürdü. Savaşta yaklaşık 1200 kişi öldürüldü.²⁵⁷ Birçok kişi esir alındı ve Horasan’a götürüldü. Bu şehirde birkaç gün kalmayı tercih eden Yâkûtî, kaldığı süre boyunca çevreye büyük zararlar verdi. Bir süre sonra ordu komutanı Ebu’l-Kâsım Yımal’ı iki yüz süvârî ile Sîstân’ın başkenti Zerenc’te²⁵⁸ (زرنج) bulunan Ebu’l-Fazl’a göndererek, “*İşte bakın, kaleyi ele geçirdim, birçok insanı esir edip öldürdüm. Sizin boyun eğmemek için bahaneniz kalmadı*” dedi.²⁵⁹ Ancak Ebu’l-Fazl onun otoritesine boyun eğmeyi reddedip, “*Bu şehrin halkı yaptıklarından ötürü seni kabul etmeyecek*” cevabını verdi.²⁶⁰ Ebu’l-Fazl’dan aldığı olumsuz cevap ile öfkelenen Yâkûtî, Sîstân’da bulunan Birûnc (برونج) şehrine de saldırarak yağmaladı ve birçok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine tekrar Ebu’l-Fazl’a elçi gönderdi. Durumun kötüye gittiğini fark eden ve daha fazla dayanamayacağını anlayan Ebu’l-Fazl, “*Eğer öldürmeyi ve yağmalamayı durdurursan emirlerine itaat edeceğim*” cevabını verdi. Böylece bir hafta süre ile Yâkûtî hiç kimseye zarar vermedi. Sonra da Pîş-i Zîrîh civarındaki bütün köylere bir tellal gönderip herkese aman verdiğini duyurmasını emretti. Ancak Ebu’l-Fazl’ın ön gördüğü hadise gerçekleşti. Sîstân halkı, Yâkûtî’nin yaptıklarına karşı ona biat etmeyi reddetti. Bunun üzerine o, 447/1056 yılında Pîş-i Zîrîh’e gelerek birçok köye saldırdı ve onlar biat edene kadar büyük bir kıyım gerçekleştirdi. En sonunda Sîstân, bir süreliğine

²⁵⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 327.

²⁵⁵ Derek, Sîstân’dan Kirman’a giden yol üzerinde bulunur, bkz. İbn Havkâl, s. 321.

²⁵⁶ *Târîh-i Sîstân*, s. 327; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 128; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 384.

²⁵⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 327; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 384.

²⁵⁸ Sîstân’ın başkenti olan Zerenc hakkında geniş bilgi için, bkz. Osman Aydın, “Zerenc”, *DİA*, XLIV, 282-284.

²⁵⁹ *Târîh-i Sîstân*, s. 327.

²⁶⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 327-328.

Musa Yabgu'nun hâkimiyetinden çıkararak Çağrı Bey tarafına intikal etmiş oldu (447/1056).²⁶¹

1.2.8. Çağrı Bey'in Elçisinin Sîstân'a Gelişi ve Hutbenin Çağrı Bey Adına Okunuşu

Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî, Merv kurultayı ile Musa Yabgu'ya bırakılan Sîstân'ı kendi hâkimiyeti altına almayı başardı. Bir süre sonra Çağrı Bey nezdinden Sîstân'a elçiler gönderildi (22 Rebûlahîr 448/9 Temmuz 1056).²⁶² İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş'ın Sîstân Şaristân'ında²⁶³ ve Beziyân Nehri'nin yakınında bulunan evine konuk edilen elçiler, kısa bir süre sonra Ebu'l-Fazl ile görüşmek için harekete geçtiler.²⁶⁴ Çağrı Bey'in elçileri, Sîstân kapısına doğru akan Hîrmend Nehri'ne²⁶⁵ kadar geldikten sonra kendilerini karşılayan hâcib ve elli süvârî ile beraber Sîstân'ın Şaristân kapısına ulaştılar. Bu sırada Zerenc'de bulunan Maymun bahçesindeki Kerkin revakında²⁶⁶ oturan Ebu'l-Fazl, elçileri burada ağırladı ve elçilerin kendisine takdim ettiği 1000 dinar gibi yüksek değere sahip mücevheri kabul etti. Bu merasimin ardından Çağrı Bey'in elçileri, Ertaş'ın evine geri döndü.²⁶⁷

Ertaş'ın evine geri dönen elçiler, 25 Rebûlahîr 448/12 Temmuz 1056 tarihinde Ertaş'ın evinden Dâr-ı Batan'a kadar bir tören düzenlediler. Bütün halk kendilerine ait miğferlerini, zırhlarını ve ipek elbiselerini giymişti. Çağrı Bey adına basılan çok miktarda para²⁶⁸ Cuma Mescidi'ne girene kadar törende bulunanlara saçıldı. Böylece

²⁶¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 328-329; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 384; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 81-82.

²⁶² *Târîh-i Sîstân*, s. 329; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 384.

²⁶³ Merkez konumunda olan ve sosyal hayatın bütün canlılığını barındıran yer, bkz. Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 105.

²⁶⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 329.

²⁶⁵ Sistan'ın en büyük nehri Hîrmend'dir. O, Gûr şehrinden çıkıp Büst şehrine kadar ulaşır, bkz. İstahrî, s. 195-196.

²⁶⁶ Bina duvarına bitişik, üstü örtülü, önü açık, galeri şeklinde mimari mekân, bkz. Selçuk Mülâyim, "Revak", *DİA*, XXXV, 22-24.

²⁶⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 329; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 128; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 384.

²⁶⁸ Çağrı Bey'in 448/1056 tarihinde Sîstân'da kendi adına bastırdığı para için, bkz. Ek 13.

Yâkûtî'nin zorla ele geçirdiği Sîstân, okunan hutbeyle beraber tam anlamıyla Çağrı Bey'in hâkimiyetine intikal etmiş oldu.²⁶⁹

1.2.9. Musa Yabgu'nun Sîstân'a Gelişi

Musa Yabgu adına Sîstân'ın yönetimini elinde bulunduran Ebu'l-Fazl, Çağrı Bey kolundan gelen saldırılar neticesinde Sîstân bölgesini Çağrı Bey ve oğlu Yâkûtî'ye bırakmak zorunda kaldı. İlk olarak yaptığı saldırılar neticesinde Sîstân'ı ele geçiren Yâkûtî, Sîstân yöneticilerin ve halkın direnmesi sebebiyle tam anlamıyla Sîstân'a hâkim olmayı başaramamıştı. Ancak Çağrı Bey'in elçilerin 448/1056 yılında Sîstân'a gelmesi ve hutbeyi onun adına değiştirmesi, durumun daha da kötüye gitmesine sebep oldu. Sîstân hâkimiyet tam anlamıyla Çağrı Bey tarafına geçti. Öte yandan Herât'ta bulunan ve olup biten tüm hadiselerden haberdar olan Musa Yabgu, bir elçi ile beraber Merv Kurultayı'nda alınan kararların nasıl çiğnendiğini ve hâkimiyet sahasına yapılan istilayı anlatan mektubu, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in nezdine gönderdi.²⁷⁰ Tuğrul Bey, Musa Yabgu'nun mektubuna cevap verip Sîstân için bir menşur hazırladı. Tuğrul Bey, ayrıca Ebu'l-Fazl ve Sîstân halkına bir vekil gönderip,

“Ben Emîr Çağrı'ya bir daha böyle bir edepsizlik etmesin diye bir mektup yazdım. Ayrıca Sîstân menşurunu Emîr Yabgu'ya verdim, böylece siz ona itaatsizlik etmemelisiniz, onun emirlerini gerçekleştirmeli ve hutbeyi onun adına okuyup yine onun adına para basmalısınız. Eğer Çağrı'nın ordusu gelirse onlara boyun eğmeyin”

dedi.²⁷¹ Tuğrul Bey'in, kardeşi Çağrı Bey'e karşı amcası Musa Yabgu'nun yanında yer alması ve Musa Yabgu'ya destek vermesi oldukça ilginçtir. Ancak önceki yıllara bakıldığında Musa Yabgu ve Tuğrul Bey'in, pek çok kez aynı görüşü savunduğu ve birbirlerine destek verdiği görülmektedir. Bilhassa Gazneli Devleti ile yapılan mücadeleler sırasında bu durum net bir şekilde anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey, Gazneli Devleti'ne karşı geri çekilmeyi savunurken, en büyük destekçisi Musa Yabgu

²⁶⁹ Târîh-i Sîstân, s. 330; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 128; Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 27.

²⁷⁰ Târîh-i Sîstân, s. 330; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 128; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 51; Bosworth, *the Maliks of Nîmrûz*, s. 384; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 120-121; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 129; Özgüdenli, “Musa Yabgu”, *Eİr*, 2005, <http://www.iranicaonline.org/articles/musa-yabgu> (Erişim Tarihi: 28 Eylül 2019), s. 1.

²⁷¹ Târîh-i Sîstân, s. 330.

olmuştur. Öte yandan Çağrı Bey ise, onlara muhalefet ederek savaş fikrini öne sürmüştür. Bunun yanında Gazneli ordugâhından kaçarak kendilerine sığınan kişiler durumu hakkında da, Musa Yabgu ve Tuğrul Bey aynı görüşü öne sürmüş ve onlara muhalefet eden yine Çağrı Bey olmuştur. Neticede Tuğrul Bey, çoğu zaman yanında olan ve görüşlerine saygı gösteren Musa Yabgu'yu, Sîstân hâkimiyet meselesinde de yalnız bırakmamayı tercih etmiş olabilir.

Tuğrul Bey'in mektubunu ve Sîstân'ın menşurunu alan Musa Yabgu, Kara Arslan Böri'yi birlikleriyle beraber Sîstân'a gönderdi. Ardından Musa Yabgu, oğlu Böri'ye bir mektup vererek, *"İşte bakın, ben Emîr Tuğrul'un menşurunu gönderdim. Siz hutbeyi benim adına okuyup ayrıca benim adına para basmalısınız. Yine, ben şehrin vergilerini ve aranızda bulunan Çağrı'nın görevlilerini bana göndermenizi istiyorum"* dedi.²⁷² Musa Yabgu kendi ordusuna da, *"Onlar benim söylediklerimi yaparlarsa hiçbir yerde kimseye zarar vermeyin. Ama eğer inat ederlerse bir elinize kılıç diğer elinize de meşale alın. Onlar itaat edene kadar öldürün ve şehri yakın"* şeklinde emir verdi.²⁷³

448/1056 yılında kendine bağlı birliklerle beraber Sîstân'a giriş yapan Kara Arslan Böri, ilk olarak Sîstân'da bulunan Dîvâne Nehri'ne ulaştı. Bu sırada Zerenc'te bulunan Ebu'l-Fazl, onları karşılaması için baş hâcibini ve on süvârisini görevlendirdi. Ancak Kara Arslan Böri Sîstân'ın Şaristân kapısına ulaştığında onu karşılayacak kimse gelmedi. Bu yüzden kendisi Ebu'l-Fazl'ın bulunduğu Şaristân'daki Maymun bahçesine indi. Kara Arslan Böri, öğlen namazında babasının adına mektubu ve hilatı hâcib ile Ebu'l-Fazl'a gönderdi. Ebu'l-Fazl mektubu okuyup, *"Böyle yapmayacağım."*²⁷⁴ cevabını verdi.²⁷⁵ Musa Yabgu'nun gönderdiği mektuba karşı Ebu'l-Fazl'ın verdiği cevaba değinen Bosworth,²⁷⁶ *"Birden bire sona eren Târîh-i Sîstân'ın orijinal yazarının anlatısına göre, Ebu'l-Fazl, bağlılıkta başka bir*

²⁷² Târîh-i Sîstân, s. 330.

²⁷³ Târîh-i Sîstân, s. 331.

²⁷⁴ Târîh-i Sîstân, Ebu'l-Fazl'ın Kara Arslan Böri'ye verdiği cevabı *"Sizin İçin bu"* şeklinde sonlandırmaktadır. Târîh-i Sîstân adlı eserin birden sonlanmasına değinen Bosworth (*The Maliks of Nîmrûz*, s. 385), *"Bu kırılma, olayların çağdaşı olan yazarın ölümüyle ilişkilidir ve başka bir el tarafından yerel tarih devam ettirilmiştir"* beyanında bulunmaktadır.

²⁷⁵ Târîh-i Sîstân, s. 331.

²⁷⁶ *The Maliks of Nîmrûz*, s. 385.

değişiklik yapmanın lüzumlu olmadığını görmüştür” ifadesiyle, Ebu'l-Fazl'ın Musa Yabgu'ya bağlılık bildirmediğini zikretmiştir. Ayrıca Agacanov,²⁷⁷ “*Fahrü'l-mülk oğlu Kara Arslan Böri'yi Sîstân'a gönderdiyse de, Ebu'l-Fazl hutbeyi Beygu adına değiştirmeyi müsaade etmedi*” ifadesinde bulunmaktadır. Ancak Tuğrul Bey'in gönderdiği menşur ve Musa Yabgu'dan gelen emir kesindi. Sîstân'daki hutbe tekrar Musa Yabgu adına okunacak ve buna itaat etmeyen kim varsa kılıçtan geçirilecekti. Alp Arslan'ın Herât hâkimiyetinden sonra Musa Yabgu'nun başkenti Sîstân'a taşınması ve Sîstân hâkimi olarak zikredilmesi, onun tekrar Sîstân'a sahip olduğunun kanıtıdır.

Musa Yabgu, Tuğrul Bey'in desteğiyle Sîstân'daki Çağrı Bey'in hâkimiyetine son vermiş ve kendi hâkimiyetini sağlamıştır. Ancak Tuğrul Bey'in verdiği karar, Musa Yabgu ile Çağrı Bey tarafı arasında mücadeleyi bitirmeye yetmemiştir. Nitekim Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın, Musa Yabgu'nun hâkimiyetindeki Sîstân'da bulunduğu anlaşılmaktadır. el-Hüseynî,²⁷⁸ “*Sultan Alp Arslan Sicistan'da (Sîstân) idi*” bilgisiyle, Alp Arslan'ın Sîstân'da olduğu ifade etmekte ve sene olarak 451/1059 tarihini işaret etmektedir. Ancak Tuğrul Bey ana bir kardeşi İbrahim Yınal tarafından başlatılan isyan, Alp Arslan'ın Sîstân'a hâkim olma isteğinin önüne geçmiştir. İbrahim Yınal, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e karşı büyük bir isyan tertip etti ve bu isyanda, önemli sayılabilecek Türkmen gücünü arkasına aldı.²⁷⁹ İsyanı bastırmada yetersiz kalan Tuğrul Bey, başta Alp Arslan olma üzere Çağrı Bey'in diğer oğulları Yâkûtî ve Kavurd'dan yardım istedi. Tuğrul Bey, Sîstân'da bulunan Alp Arslan'a bir mektup gönderdi. Gönderdiği bu mektupta, “*Kardeşim hakkımı almak, saltanatıma hâlel vermek istiyor, bana mutlaka yardımda bulunmalısın*” diyordu.²⁸⁰ Bunun üzerine Alp Arslan, Sîstân'dan hareketle Irak hududuna geldi ve ordusuyla Tuğrul Bey'e destek verdi (9 Cemâziyelahtî 451/23 Temmuz 1059).²⁸¹ el-

²⁷⁷ *Selçuklular*, s. 110.

²⁷⁸ *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 14.

²⁷⁹ İbrahim Yınal tarafından başlatılan isyan hakkında bilgi sahibi olabilmek için, bkz. Cihan Piyadeoğlu, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, sayı: 2, (2013), s. 134-138.

²⁸⁰ el-Hüseynî, s. 14.

²⁸¹ el-Hüseynî, s. 14; Ahmed b. Mahmûd, s. 55; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 136-138; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 34-35; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 56-57; Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, s. 43.

Hüseyinî, İbrahim Yinal isyanını bastırdıktan sonra Alp Arslan'ın Irak'tan Horasan'a gittiğini belirtmektedir. Nitekim bu bilgi, Alp Arslan'ın Sîstân'a geri dönmediğine en büyük kanıt olmuştur. Özellikle Çağrı Bey'in Recep 451/Ağustos 1059 tarihinde gerçekleşen vefatı,²⁸² Alp Arslan'ın Sîstân'a gidişini engellemiş olabilir. Neticede bu hadiselerle bakıldığında, Musa Yabgu'nun Sîstân'da hâkimiyetini sürdürme ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Sîstân coğrafyasındaki hâkimiyetini koruyan Musa Yabgu, Tuğrul Bey'in 455/1063 yılındaki vefatıyla beraber Herât'a taht iddiacısı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'a karşı başarılı olamayan Musa Yabgu, hâkimiyet sahasını Çağrı Bey tarafına kaptırmıştır. Musa Yabgu'ya karşı galip gelen Alp Arslan, büyük amcasına hürmetle davranmış ve yerinde bırakmayı uygun görmüştür (455/1063). Bu hadiseden bir süre sonra Alp Arslan, Musa Yabgu'yu Mâzenderân bölgesine göndermiştir (459/1066).²⁸³ Sîstân ise Nîmrûz adı verilen yerel bir hânedan tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak Herât'ı Alp Arslan oğlu Toğanşah'a ve Sîstân'ı da Nîmrûz adı verilen yerel bir hânedana kaptıran Musa Yabgu, hâkimiyet sahasını iç ve dış güçlere karşı korumakta yetersiz kalmıştır. Musa Yabgu'nun Herât ve Sîstân'ı iç ve dış güçlere karşı korumakta yetersiz kalma sebepleri arasında, kendisinin yaşlanmış olması, ilk oğlu Ebû Ali Hasan'ın Anadolu seferi sırasında şehit edilmesi ve kalan tek oğlu Kara Arslan Böri'nin devlet idaresindeki başarısızlığı gibi ihtimaller söylenebilir. Bunlara ek olarak diğer bölgelere nazaran daha sıcak bir iklime sahip olan Sîstân'ın, Türkmen birliklerinin yardımından mahrum kalması örnek verilebilir. Nitekim geçimini hayvancılıktan sağlayan Türkmenler, sıcak iklimi sebebiyle suyunun az olmasından dolayı hayvancılığının zor olduğu Sîstân'ı tercih etmemiş olabilirler.

1.2.10. Herât ve Sîstân Meselesi

Yukarıda zikredilen Merv kurultayından sonra kendisine verilen yerlerin hâkimiyeti için harekete geçen Musa Yabgu, ilk olarak Herât'ta daha sonra Sîstân'da kontrol sağlasa da, bir süre sonra Çağrı Bey ve oğullarına karşı hâkimiyet bölgesini koruma mücadelesi vermişti. Özellikle babası Çağrı Bey'den aldığı menşur ile Sîstân'a gelen

²⁸² Çağrı Bey'in vefatı hakkında geniş bilgi için, bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 131-132-133-134.

²⁸³ İbnü'l-Esîr, X, 59; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158; Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, s. 109.

Yâkûtî, Musa Yabgu adına Sîstân'ı yöneten Ebu'l-Fazl'ı bozguna uğratmış ve burada okunan hutbeyi babası adına değiştirmeyi başarmıştı (448/1056). Bu sırada Herât'ta bulunan Musa Yabgu ise, bir elçiyle beraber Çağrı Bey ve oğlunun Merv kurultayında alınan kararları nasıl çiğnediğini anlatan mektubu, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in nezdine göndermişti. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Merv'de alınan kararları hiçe sayan Çağrı Bey ve oğlu Yâkûtî'yi sert bir dille uyararak Sîstân'ı Musa Yabgu'ya bırakmalarını istemişti. Neticede Musa Yabgu, Tuğrul Bey'den aldığı destek ile Sîstân'a tekrar hâkim olmayı başarmıştı.

Bu olayların yaşandığı tarihte Tuğrul Bey'in, Büveyhî²⁸⁴ baskısından kurtulmak isteyen Abbâsî halifesinin ricası üzerine Bağdat'a sefer düzenlediği, Büveyhî Devleti'ne son vererek seferinde başarılı olduğu ve Bağdat'ta düzenin sağlanması adına burada bir süre ikamet ettiği anlaşılmaktadır.²⁸⁵ Neticede Bağdat seferinde başarı elde eden Tuğrul Bey'in, Merv kurultayında alınan kararları hiçe sayarak Sîstân'a hâkim olan Çağrı Bey'e müdahale etmesi ve kurultayda çıkan kararlara sadık kalması normal karşılanabilir. Ancak Musa Yabgu'nun hâkimiyetinde bulunan Herât'a gelen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın, 450/1058-1059 tarihinde kendi adına para bastırarak şehre hâkim olması tartışma yaratmaktadır. Nitekim Merv kurultayda alınan kararları çiğneyerek Sîstân'a gasp eden ve kendi adına para bastıran Çağrı Bey'i sert bir dille uyaran Sultan Tuğrul Bey'in, Herât'ta para bastırmak suretiyle şehirde hâkimiyetini ilan eden Alp Arslan'a ses çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Neticede bu durum bizi, zikredilen tarihte Tuğrul Bey'in gerçekleştirdiği faaliyetlere yönlendirmiştir.

450/1058-1059 yılı olayları incelendiğinde, Yusuf Yınal oğlu İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı büyük bir isyan başlattığı ve Tuğrul Bey'in isyanı bastırmakta yetersiz kaldığı görülmektedir.²⁸⁶ Özellikle Alp Arslan'ın Herât'a hâkim olduğu yıl ile Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal isyanıyla uğraştığı yılın aynı olması, yukarıda

²⁸⁴ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hânedan olan Büveyhiler, Mecûsî ve putperest bir kavimken IV. (X.) yüzyılın başında Ali evlâdından Hasan el-Utrûş'un gayretleriyle Müslüman oldular ve Şîliği benimsediler, bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, VI, 496-500.

²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, IX, 459-466; Bundârî, s. 8; Sadreddîn el-Hüseynî, s. 13; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 135; Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, XXXI, 344-346.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, IX, 488-489; Bûndârî, s. 13-14; Sadreddîn el-Hüseynî, s. 13-14; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 137.

zikredilen karışıklığa açıklık getirmektedir. Nitekim İbrahim Yinal isyanıyla meşgul olan Tuğrul Bey, Musa Yabgu'nun hâkimiyet sahasını gasp eden Alp Arslan'a ses çıkaramamış olabilir. Bunun yanında el-Hüseynî,²⁸⁷ 451/1059 senesine işaret ederek Alp Arslan'ın Sîstân'da olduğunu nakletmektedir. Yüksek ihtimalle Alp Arslan, Herât'a sağladığı hâkimiyetini Sîstân'la devam ettirmek istemiş olabilir. Ancak İbrahim Yinal isyanını bastırmakta zorlanan Tuğrul Bey'in Alp Arslan'ı yardıma çağırması, onun Sîstân'a hâkim olma isteğinin önüne geçmiştir. Sonraki hadiselerle bakıldığında, İbrahim Yinal isyanının bastırmasında yardımcı olan Alp Arslan'ın Irak'ı terk ederek Horasan'a geldiği bilinmektedir. Neticede bu durum, Alp Arslan'ın Sîstân'a geri gelmediğine ve Musa Yabgu'nun Sîstân'daki hâkimiyetine devam ettiğine en büyük kanıt olmuştur.

1.2.11. Musa Yabgu Hakkında Son Bilgiler

Yukarıda zikretmiş olduğumuz üzere Alp Arslan, Sultan Tuğrul Bey'in vefatının ardından taht iddiası olarak Herât'ta ortaya çıkan büyük amcası Musa Yabgu'nun üzerine harekete geçmiş, onu bozgununa uğratmış ve esir olarak ele geçirmeyi başarmıştı. Daha sonra Musa Yabgu'ya hürmetle davranarak, onu yerinde bırakmayı uygun görmüştü (455/1063). Ancak Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht tayin ettiği sene, pek çok emirine iktâlar dağıtmış ve büyük amcası Musa Yabgu'ya da Mâzenderân bölgesinin iktâsını vermiştir (Muharrem 459/Kasım-Aralık 1066).²⁸⁸ Zikredilen tarihten sonra Musa Yabgu'nun faaliyetleri ve ölümü hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.3. Musa Yabgu'nun Oğulları

1.3.1. Ebû Ali Hasan

Büyük Selçuklular Devleti'nin önemli şehzadelerinden birisi olan Ebû Ali Hasan,²⁸⁹ Musa Yabgu'nun genç yaşta şehit edilen oğludur. Merv'de tertip edilen kurultaydan sonra batı yönünde gerçekleşen fetih hareketlerine dâhil olan Ebû Ali Hasan, Sultan Tuğrul Bey tarafından, Azerbaycan bölgesinin fethi için görevlendirildi. Ebû Ali

²⁸⁷ *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye*, s. 14.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, X, 59; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158; Piyadeoğlu, *Alp Arslan*, s. 109.

²⁸⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tarih-i Beyhak*, Nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938, s. 71.

Hasan kendi yönetimi altına verilen kalabalık Türkmen birlikleri ile beraber, Pasin ve Erzurum yörelerine akınlar düzenlendi ve Vaspuragan²⁹⁰ sınırlarına kadar yağma faaliyetlerinde bulundu. Öte yandan sınırlarına yapılan saldırılara karşılık vermek isteyen Bizans'ın Vaspuragan Valisi Aaron, Ebû Ali Hasan'ın komuta ettiği birlikler ile etkin bir mücadeleye girişmek için Bizans'ın Gürcistan Valisi Kekavmenos'un yardımını istedi. Bizans, Ermeni ve Gürcü birliklerinden oluşan büyük bir ordu, Büyük Zap suyu kıyılarında karargâh kurmuş Ebû Ali Hasan ve birliklerine anı bir saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırıda başta Musa Yabgu'nun oğlu Hasan olmak üzere pek çok Selçuklu beyi öldürüldü (439/1047).²⁹¹ Musa Yabgu oğlu Ebû Ali Hasan'ın ölüm haberiyle oldukça üzülen Tuğrul Bey, Anadolu sınırlarında bulunan Selçuklu kuvvetlerine takviye birlik gönderdi ve Ebû Ali Hasan'ın intikamın alınmasını istedi (440/1048).²⁹²

Musa Yabgu oğlu Ebû Ali Hasan'ın, 439/1047 yılında Anadolu seferi sırasında öldürüldüğü bilinse de, Herât şehrinde 443/1051-52 ve 446/1054-55 yıllarında Ebû Ali Hasan adına basılan paraların mevcudiyeti²⁹³ tartışma yaratmaktadır. Günümüze kadar gelen mevcut kaynaklar ışığında bu tartışmaya açıklık getirmek oldukça zordur. Nitekim bu kaynaklar, Musa Yabgu ve oğulları hakkında fazla bilgi

²⁹⁰ Van gölü havzasına verilen ad, bkz. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTKY, Ankara 2002, s. 2.

²⁹¹ Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 7; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 124.

²⁹² Sultan Tuğrul Bey, Azerbaycan Genel Valiliği'ne atanan Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal ile Erran bölgesinde fetih faaliyetlerinde bulunan Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a elçi göndererek, şehit olan şehzade Hasan ve Selçuklu beylerinin intikamını almalarını emretti. Aldıkları emir ile harekete geçen İbrahim Yınal ve Kutalmış, Erzurum yöresinde bulunan Pasinler ovasına vardıklarında, bu yörede karargâh kurmuş Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluşan 50 bin kişilik Bizans ordusu ile karşılaştılar. Gün boyu süren ve iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu mücadelenin galibi Selçuklular oldu. Öte yandan Bizans ordusu, birçok askerini kaybetti ve çokça da esir verdi (440/1048), bkz. Azimî, *Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, trk. trc. Ali Sevim TTKY, Ankara 2006, s. 10; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1139) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. Hrant D. Andreasyan, TTKY, Ankara 2000, s. 85-86; İbnül-Cevzî, s. 11; Müneccimbaşı, I, 58; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 121-122; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTKY, Ankara 1971, s. 10-11; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 7; Ahmed Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul 2002, s. 255-256; Rene Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, trk. trc. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 573; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 31; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 44-45; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 97-98; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 126.

²⁹³ Özgüdenli, "Yeni Paralar Işığında", s. 552.

vermemektedir. Ancak Selçuklu tarihi araştırmacılarının ortak düşüncesine göre, Anadolu'da şehit olan Ebû Ali Hasan, Musa Yabgu'nun oğludur. Bunun yanında Ebû Ali Hasan b. Musa Yabgu'nun, güçlü bir Selçuklu şehzadesi olduğu da bilinmektedir. Özellikle bazı kaynaklar, Dandanakan galibiyetinden sonra Herât, Sîstân, Büst, İsfizâr ve Bûşenc gibi şehirlerin Musa'nın oğlu Ebû Ali Hasan'a verildiğini zikretmektedir.²⁹⁴ Ancak bu kaynakların Musa Yabgu ile oğlu Ebû Ali Hasan'ın mevki ve hisselerinin birbirine karıştığına inanan Osman Turan, bu karışıklığın sebebini Hasan'ın güçlü bir Selçuklu şehzadesi oluşuna bağlamaktadır.²⁹⁵

1.3.2. Kara Arslan Böri

Musa Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Böri,²⁹⁶ Sîstân'ın müdafaasında görev almıştır. Önceki bölümlerde ifade ettiğimiz üzere, Gazneli Hâcibi Tuğrul Bozan, 443/1051 yılında Sîstân'a gerçekleştirdiği saldırıyla, Gazneli Devleti adına şehre hâkim olmayı başardı.²⁹⁷ Öte yandan Sîstân'ı kolay kolay teslim etmek istemeyen Musa Yabgu, oğlu Kara Arslan Böri komutasında bir birliğin hazırlanmasını emretti. Ancak Hâcib Tuğrul'un, asker temini için Gazne'ye geri dönmesi neticesinde Sîstân, Kara Arslan Böri tarafından tekrar Musa Yabgu'nun eline geçti.²⁹⁸ Kara Arslan Böri'nin, Sîstân'ın müdafaasında yetersiz kalması ve şehir üzerinde tam anlamıyla bir yönetim kuramaması, kendisine hâkimiyet sahası arayan Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'nin dikkatini çekti. Yâkûtî, babası Çağrı Bey'den aldığı menşur ile Sîstân üzerine harekete geçti. Şehir önlerinde Musa Yabgu'nun askerlerini mağlup etmeyi başaran Yâkûtî, Sîstân'da okunan hutbenin Çağrı Bey adına değiştirilmesini emretti. Sîstân sorununu Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den aldığı destek ile çözmeyi başaran Musa Yabgu, oğlu Kara Arslan Böri'yi şehri teslim alması için görevlendirdi (448/1056).²⁹⁹ Bu tarihten sonra Kara Arslan Böri'nin gerçekleştirdiği faaliyetler ve ölümü hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

²⁹⁴ Bûndârî, s. 6; el-Hüseynî, s. 12; *Selçuknâme*, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, s. 52.

²⁹⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107.

²⁹⁶ İbn Funduk, s. 71.

²⁹⁷ *Târîh-i Sîstân*, s. 323; İbnü'l-Esîr, IX, 441; el-Cûzcânî, s. 42; Hândmîr, s. 395-396; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 127; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 380.

²⁹⁸ *Târîh-i Sîstân*, s. 324; Bosworth, *The Maliks of Nîmrûz*, s. 382-383.

²⁹⁹ *Târîh-i Sîstân*, s. 330; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 121; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 125; Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 185.

1.3.3. Devletşah

Büyük Selçuklular Devleti'nin şehzadelerinden birisi olan Devletşah, Musa Yabgu'nun oğulları arasında gösterilmektedir. Nitekim Selçuklu şeceresi hakkında bilgi veren İbn Funduk,³⁰⁰ Musa Yabgu'nun oğulları arasında Devletşah'ın adına da yer vermektedir. Devletşah'ın siyasi faaliyetleri hakkında bilgi veren İbnü'l-Esîr, 491/1098 yılı olayları naklederken,³⁰¹

“Devletşah Selçuklu Sultanlarının ahfadındandır. Yabgu'nun askerlerinden müteşekkil bir birlik Devletşah'ın çevresinde toplandı. Bunlar Toharistân'daydılar. Velvalic ve Kemnec'i ele geçirdiler, bunun üzerine Sultan Sencer askerleriyle onların üzerine yürüdü. Belh'e varıp Recep ayında şehre girdiler. Sonra Devletşah ile savaşmak üzere Belh'ten ayrıldı. Devletşah'ın Sencer'in askerleri karşısında tutunabilecek bir ordusu yoktu. Biraz çarpıştıktan sonra bozulup geri kaçtılar, Devletşah'ı esir alıp Sencer'in huzuruna götürdüler. Sencer onu bağlayıp öldürmekten vazgeçti. Hapse attı ve sonra da gözlerine mil çekti.”

ifadesinde bulunmaktadır. *Târîh-i Beyhak*'ta geçen şecereyi ve İbnü'l Esîr'in verdiği bilgiyi karşılaştırdığımızda, Devletşah'ın Musa Yabgu'nun oğlu olduğu ihtimali akla daha uygun gelmektedir. Ancak Musa Yabgu'nun diğer oğullarında olduğu gibi, Devletşah hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan *Târîh-i Beyhak* şeceresinde, Musa Yabgu'nun Ömer ve Öge (اوگه) adından iki oğlu olduğu da belirtilmektedir.³⁰² Ancak kaynaklarda, Musa Yabgu'nun bu oğulları hakkında da bilgi bulunmamaktadır.

³⁰⁰ *Târîh-i Beyhak*, s. 71.

³⁰¹ *el-Kâmil*, X, 232.

³⁰² *Târîh-i Beyhak*, s. 71-72.

İKİNCİ BÖLÜM

SÎSTÂN ve HERÂT'IN SOSYA-KÜLTÜREL ve EKONOMİK ÖZELLİKLERİ

2.1. SOSYAL YAPI

2.1.1. İkta Sistemi ve Toplum

Herât ve Sîstân, Selçuklu hâkimiyetinden önce Sâ mânîler ve Gazneliler döneminde dihkânlıklar vasıtasıyla yönetilmiş ve Selçuklular döneminde de dihkânlıklar bir süre varlığını korumuştur. Selçuklular kuruldukları ilk zamanlarda hâkim oldukları topraklar, hânedanın ortak malı sayılmış ve hânedan mensupları hâkim oldukları yerlerde yarı bağımsız bir şekilde yaşamışlardır.³⁰³ Selçuklu hânedanının önemli bir üyesi olan Musa Yabgu'nun Herât ve Sîstân'daki hâkimiyeti de uzun bir süre yarı bağımsız olarak varlığını sürdürdüğüne bakılırsa böyledir. Sonraları oluşturulan iktâ sistemi,³⁰⁴ Selçuklu coğrafyasında yeni bir idari dönem başlamasına olanak sağlamıştır. Ancak Büyük Selçuklular Devleti'nin erken dönemlerinde askeri bir hüviyet kazanamayan iktâ sistemi, Sâ mânî ve Gazneli yönetimi tarafından kullanılan ve Horasan'da etkisini yavaş yavaş yitirmeye başlayan dihkânlık kurumunu bünyesinde eriterek faaliyete geçirilmiştir.³⁰⁵

Arazi üzerindeki eski geleneksel uygulamanın Sultan Alp Arslan döneminde geçerliliğini yitirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Tuğrul Bey'in vefatından sonra Alp Arslan ve Musa Yabgu arasında gerçekleşen Selçuklu tahtına hâkim olma mücadelesi, toprak üzerinde geleneksel uygulamanın devam etmediğini açık bir

³⁰³ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 97.

³⁰⁴ Kamu otoritesinin tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkının kişilere tahsis edilmesi, bkz. Mustafa Demirci, "İkta", *DİA*, XXII, 43.

³⁰⁵ Selçuklu tarihinde Dihkanlık kurumun adına ilk kez, Gazneli Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanan Nesâ savaşı ile rastlamaktayız (431/1035), bkz. Beyhakî, s. 457; er-Râvendî, s. 93-94; el-Hüseynî, s. 3-4.

şekilde göstermektedir. Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu tahtı için harekete geçen Alp Arslan, taht iddiacısı olarak ortaya çıkan ve o sırada Herât'a bulunan büyük amcası Musa Yabgu ile mücadeleye etmiş ve onu esir almayı başarmıştı. Bir süre sonra Alp Arslan, Musa Yabgu'ya karşı hürmetle davranmış ve onu yerinde bırakmayı uygun görmüştü. Bu hadiseden bir süre sonra Sultan Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht tayin ettiği dönemde, oğlunun veliahtlığını tanıyan bazı emirlere iktâlar bağışlamıştı (459/1066). İktâ verilen emirler arasında bulunan Musa Yabgu, Alp Arslan tarafından Herât'tan çıkarılarak Mâzenderân'a gönderilmiş ve o vilayet Musa Yabgu'ya iktâ edilmişti. Bunun yanında Herât, Alp Arslan'ın oğlu Toğansah'a bırakılırken Sîstân ise Musa Yabgu'nun hâkimiyetinden sonra Nîmrûz Melikleri denilen mahalli bir hânedana iktâ edilmişti.³⁰⁶ Neticede bu hadiseler, iktâ sisteminin yavaş yavaş işlerlik kazandığını ve arazi üzerindeki geleneksel uygulamalarının ortadan kalmaya başladığını göstermiştir.

Alp Arslan ve Melikşah döneminin veziri ve siyaset adamı Nizâmülmülk, askeriye sınıfını iktâ sistemine dâhil etmek suretiyle, iktâ sistemine yeni bir anlam ve boyut kazandırmıştır.³⁰⁷ İktâ sistemini işlerlik kazanmasıyla da dihkânlık kurumu ortadan kalkmaya başlamıştır. Nizâmülmülk'ün eliyle gerçek anlamını bulan iktâ sistemi, bünyesine kattığı askeriye sınıfı sayesinde hem şehirleri daha korunaklı bir hale getirmiş hem de askeriye verilen iktâlar vasıtasıyla devlet bütçesinden harcama yapmayarak büyük bir orduyu besleme imkânı sunmuştur.³⁰⁸

Kurmuş olduğu yeni düzen ile devlet organizasyonu temin etmeyi başaran Nizâmülmülk, Selçuklu coğrafyasında yaşayan geniş kitleleri de göz ardı etmeyerek, iktâ sahiplerinin reâyaya nasıl davranması gerektiğini içeren belli başlı kurallar tanzim etmiştir. İktâ sahiplerinin Selçuklular üzerinde çıkardıkları sorunların önüne set çekmek isteyen Vezir Nizâmülmülk,³⁰⁹

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, X, 59; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158; Özgüdenli, "Sîstân", *DİA*, XXXVII, 274-276.

³⁰⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 308; İbrahim Kafesoğlu, *Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 169; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s. 94; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 98; Sadi S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47.

³⁰⁸ S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, trk. trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 327.

³⁰⁹ Nizâmülmülk Ebû Ali Hasan bin Ali b. İshâk, *Siyâsetname*, Haz ve trk. trc. Mehmet Altay Köymen, TTKY, Ankara 2018, s. 27-28.

“Reâyânın şahsını, malını, oğlunu, emlak ve eşyalarını emniyet altında tutacak vergi almaları kötü olursa, iktâ sahiplerine bunun için müsaade yoktur. Reâyâ padişahın dergâhına girmek ve kendi halini açıklamak isterse, onları bundan alıkoymasınlar. Her iktâ sahibi bundan başka yaparsa, kendisinin iktâsını elinden alsınlar. Onu azarlasınlar ki, başkaları ibret alsınlar. Onların hakikaten bilmeleri lazım ki, mülk ve raiyyet hep sultanındır. İktâ sahipleri ve valiler, başta şahne³¹⁰ gibidirler. Raiyyet ile karşılaşmasın ve padişah işkence ve azabından emin olsun”

ifadeleriyle, Selçuklu tebaasının yaşayış ve kültürüne ne denli önem verdiğini gözler önüne sermiştir. Nihayetinde Nizâmülmülk’ün eliyle yeni bir anlam kazanan iktâ sistemi, Selçuklu hâkimiyetinde bulunan toprakları alışılmışın dışında yeni bir düzene kavuşturmuştur. Özellikle ekonomik gelirinin çoğunluğu toprağa dayalı olan Herât ve Sîstân, iktâ sistemiyle beraber daha düzenli bir yapıya bürünmüştür. Bu sayede Herât ve Sîstân’da bulunan iktâ sahipleri, vergilerin toplanmasında iktâ sisteminin getirdiği düzene uyarken, maddi geliri toprağa bağlı olan Herât ve Sîstân halkı ise, devlet koruması altında işlerini daha huzurlu bir ortamda gerçekleştirmiş olabilir.

2.1.2. Etnik Yapı

Horasan merkezli bir devlet kurmayı başaran Selçuklular, çoğunluğu Türk ve Fars olmak üzere geniş bir nüfusu bünyesinde barındırmıştır.³¹¹ Ancak zaman içerisinde Büyük Selçuklular Devleti’nin Mâverâünnehir, Hârizm, Irak, Sûrîye ve Anadolu’ya kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi, bu coğrafyalarda yaşayan farklı etnik ve kültür gruplarını da beraberinde getirmiştir. Özellikle ticaretin yoğun olduğu bölgeler ve şehirler etnik ve kültürel anlamda zengin bir nüfusu barındırmıştır. Bu sebeple Horasan’ın güneyinde bulunan ve önemli ticaret yolunun üzerinde yer alan Herât ve Sîstân, farklı etnik ve kültür grupların yer aldığı şehirler olmuştur.

³¹⁰ Bir şehir veya bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askeri vali, bkz. Erdoğan Merçil, “Şahne”, *DİA*, XXXVIII, 292.

³¹¹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 197.

Horasan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Herât, Fars'tan Horasan'a götürülen malların toplandığı önemli bir şehir olmuştur.³¹² Herât'ın bu özelliği, çeşitli coğrafyalarda yaşayan tüccarları kendisine çekmiş ve farklı etnik gruptaki insanların yaşamasına olanak sağlamıştır. Herât, Müslüman nüfusun yanında Yahudi, Nesturî Hristiyan ve Zerdüş nûfusun barındığı bir şehir olmuştur.³¹³ Özellikle Herât'ta azımsanmayacak sayıda Arap nüfusu mevcuttur.³¹⁴ Arap nüfusun bu vilayetteki mevcudiyeti, Emevî dönemine kadar dayanmaktadır. Emevî Valisi Ziyâd b. Ebîhî, Kûfe'den 40 bin ve Basra'dan 7 bin Arap topluluğunu Merv başta olmak üzere Herât, Tûs, Nîşâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirmiştir.³¹⁵ 150/767 yılında Abbâsî Halifesi, Horasan bölgesinde isyan çıkartan bazı Arap kabilelerini cezalandırarak bu coğrafyadan sürse de, Huzeyme (حزيمه), Şeybân (شيبانى), Huzâa (خزاعى) gibi Arap kabileleri Herât şehrinde varlığı korumayı başarmıştır.³¹⁶

Herât'a yakın Sirişk adında bir ateşgedenin varlığı, Zerdüş³¹⁷ grupların yaşadığını da göstermektedir. Aynı şekilde Hristiyanlara ait bir kilisenin mevcudiyeti, Herât şehrinde Hristiyan grupların yaşadığına işarettir.³¹⁸ Bölgenin eski sakinlerinden birisi de Yahudiler idi. Çoğunlukla Filistin bölgesinde bulunan Yahudiler, tarihte pek çok kez sürgüne tabi tutularak, farklı bölgelere göç etmeye zorlanmışlardır. Bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtmektedir. M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen Yahudiler, Belh, Merv, Herât ve Nîşâbûr gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır.³¹⁹ Son olarak Herât, pek çok Hâricî³²⁰ nüfusun barındığı bir şehir olmuştur.³²¹

³¹² İstahrî, s. 229; İbn Havkâl, s. 377.

³¹³ Agacanov, *Selçuklular*, s. 197; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 102.

³¹⁴ *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 58.

³¹⁵ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu 'l-büldân*, trk. trc. Mustafa Fayda, *Fütûhu 'l-büldân: Ülkelerin Fetihleri*, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 486; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 103.

³¹⁶ Seyyid Ali Mîrnîyâ, *İlhâ ve tâyîfehâ-yı aşâyîr-i Horasan ve nakş-ı siyâsî rûsâ-yi ilhâ-yi bozorg*, Tahran 1369, s. 11; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 103.

³¹⁷ Zerdüştiliğin eski İran inanç ve gelenekleriyle karışmasından oluşan din, bkz. Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *DİA*, XXVIII, 279-284.

³¹⁸ İstahrî, s. 229; İbn Havkâl, s. 377; *Nüzhetü 'l-kulûb*, s. 152; Recep Uslu, "Herât", *DİA*, XVII, 215-218.

³¹⁹ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 103.

Fars-Horasan ticaretinin önemli güzergâhlarından birisi de Sîstân coğrafyasıdır.³²² Bu özelliğiyle Sîstân, Herât'ta olduğu gibi farklı etnik nüfusu bünyesinde barındırmıştır. Sîstân, İslam öncesi dönemde Zerdüşt nüfusun yoğun şekilde yaşadığı bir coğrafyaydı. Sîstân halkı ile Zerdüşt gruplar arasında büyük bir savaş meydana geldi. Bu savaşı kazanan Sîstân halkı, Sîstân coğrafyasına Zerdüştlüğü getiren İsfendiyâr'ı³²³ öldürdü.³²⁴ Ancak Zerdüştlük inancına mensup kişiler varlıklarını Selçuklular Devleti'ne kadar korumayı başarmışlardır. Bilhassa Musa Yabgu'nun Sîstân'a hâkim olduğu dönemlerde, azımsanmayacak sayıda Zerdüşt grup bu coğrafyada yaşamıştır. Sîstân'ın Musa Yabgu'nun hâkimiyetine girmesinden sonra Gazneli Devleti, pek çok kez Sîstân'a saldırı gerçekleştirmiştir. Bu saldırılardan birinde Gazneli Sultanı Mevdûd'un hacibi Tuğrul Bozan, Sîstân'ın Kerkûy Kapısı'na gelerek Zerdüşt ve Müslümanlardan oluşan birçok kişiyi öldürmüştür (434/1043).³²⁵ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Sîstân'ın Kerkûy Kapısı'nda pek çok Zerdüşt yaşamıştır ve varlıkların uzun süre korumuşlardır. Öte yandan Sîstân, azımsanmayacak sayıda Yahudi tüccarı bünyesinde barındırmıştır. Bilhassa Sîstân'ın güneyinde yer alan Rûdbâr, aralarında âlim ve zengin kişilerin de bulunduğu 20 bin Yahudi'yi barındırmaktadır.³²⁶ Bu durum Sîstân'ı, Yahudi tüccarların ticarete bulunduğu önemli bir coğrafya haline getirmiştir.

Herât ve Sîstân coğrafyası, şehir ve köylerde yaşayanlara ek olarak pek çok göçebe nüfusu da barındırmaktadır. Özellikle göçebe unsurların desteği ile kurulan Selçuklular Devleti, zaman içerisinde yerleşik bir devlet gibi işlerlik kazanmıştır. Ancak bu durum, yerleşikler ile göçebeler arasında büyük bir sorun teşkil etmiş ve

³²⁰ Dinî ve siyasî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan fırka, bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler" *DİA*, XVI, 175-178.

³²¹ Mukaddesî, s. 333.

³²² İstahrî, s. 229; İbn Havkâl, s. 377.

³²³ İran tarihinde hak, kudret ve lütuf sembolü olarak yer alan efsanevî kahraman. Babası hayatta iken Zerdüştliği kabul eden İsfendiyâr bu dini yaymak için birçok savaşa katılmış ve önemli başarılar elde etmiştir. İsfendiyâr'ın en büyük destekçisi ve danışmanı bir Zerdüşt din adamı olan Pesûtan'dır, bkz. Nurettin Albayrak, "İsfendiyâr", *DİA*, XXII, 511-512.

³²⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 50.

³²⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 321.

³²⁶ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, trk. trc. Nuh Arslantaş, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 95.

bu sorun merkezi otoriteye kadar yansımıştır. Bununla birlikte göçmenlerin topluma kazandırdıkları hayvansal ürünler göz ardı edilmemiştir. Sultan Sencer'in fermanlarının birinde şöyle denilmektedir:³²⁷

“Tebaanın arasında en fazla merhameti, dikkati ve özeni hak edenler çöl ve bozkırda yaşayan insanlardır. Onlar yerleşim alanlarından uzakta yaşamak ve onların selameti veya felaketi hakkındaki malumat sarayımıza geç intikal etmektedir. Onlar, ürettikleri mal ve mamulleri insanların ticari refahının, gelirinin servetinin ve kalkınmasının artmasına yardımcı olmaktadır. Bu necip ve sade insanların o bereket ve refahta payları bulunmaktadır”

Bu ferman dan da anlaşılacağı üzere Selçuklular, göçmenlerin haklarını bazı dönemlerde korumuşlardır. Göçebeler çoğunlukla hayvancılıkla uğraşsalar da, uzak yolculuk yapan kervanlara sıkça emniyet hizmeti sağlayarak ticaretin gelişiminde büyük rol oynamışlardır.³²⁸

Daha ziyade Türk kökenli olan göçebeler, Oğuz, Karluk, Hâlâç ve Kıpçaklar'dan oluşmaktadır.³²⁹ Herât ve Sîstân coğrafyasına bakıldığında da, göçebe nüfusun mevcut olduğunu ve bu nüfusun çoğunluğunu Hâlâç Türklerin oluşturduğunu görmektediriz. Hâlâçlar, Ceyhun Nehri'nin batı ve güneyine geçerek önce İran'ın doğusuna daha sonra Afganistan'ın içlerine kadar yayılmışlardır.³³⁰ Bir Türk kavmi olan Hâlâçlar'ın en önemli geçim kaynağı hayvancılık olmuştur.³³¹ Neticede Hâlâçlar, varlıklarını Timurlu Devleti'ne kadar korumayı başarmışlardır. Bunun yanında Herât'a bağlı Fergird (فرگرد) şehrinin akarsularının az olması ve tarımsal

³²⁷ Müntecebüddîn Bedî el-Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 81; Agacanov, *Selçuklular*, s. 244; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 104.

³²⁸ Agacanov, *Selçuklular*, s. 249.

³²⁹ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 104.

³³⁰ Enver Konukçu, “Halaç”, *DİA*, XV, 228-229.

³³¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 67; İstahrî, s. 215; İbn. Havkâl, s. 363; Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, trk. trc. Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s. 505; Agacanov, *Selçuklular*, s. 200.

faaliyetlere uygun olmaması, buradan bulunan insanları daha ziyade süre hayvanı yetiştirmeye yönlendirmiştir.³³²

2.1.3. Şehir ve Şehir Hayatı

Büyük Selçuklular Devleti'nde kültürel hayatın her daim canlı tutulmasında büyük öneme sahip olan şehirler, yapı itibariyle kuhendiz (hisar),³³³ şehristan ve rabaz (birûn) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Özellikle Cuma mescidi, hükümet işlerinin görüldüğü binalar ve önemli devlet adamlarının kaldığı binalar kuhendiz içerisinde yer alırken, bir sur yardımıyla kuhendizi de içine alan ve dört kapısı bulunan şehristan, sosyal ve kültürel hayatın en hareketli olduğu bir yerdir. Şehristanın dışında kalan rabaz kısmında ise daha ziyade bağ ve bahçeler yer almaktaydı.³³⁴

Horasan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Herât, bazı özellikleriyle diğer şehirlerden ayrılmaktadır. Özellikle Herât şehristânının sahip olduğu güçlü surlar,³³⁵ Sencer döneminde pek çok şehre zarar veren Oğuz isyanında Herât'ın ayakta kalmasını sağlamıştır.³³⁶ Şehristanın dört kapısı vardır. Belh'e açılan kuzey kapısına Saray, Nîşâbûr'a açılan batı kapısına Ziyâd, Sîstân'a açılan güney kapısına Fîrûzûbad ve Gûr'a açılan doğu kapısına Haşk Kapısı denir.³³⁷ Şehirde bir iç kale ve Cuma mescidi mevcuttur. Cuma mescidi şehrin tam ortasındadır. Cuma mescidinin etrafında çarşılar bulunmaktadır. Bunun dışında Herât şehrinde çok sayıda dükkan, hamam, kervansaray, değirmen ve medrese yapıları da yer almaktaydı.³³⁸ Bu yapıların Gûrlular³³⁹ dönemine kadar varlığını koruduğunun bilinmesi, Musa Yabgu döneminde de var oldukları ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

³³² İbn Havkâl, s. 379.

³³³ Nîşabur vilayetinin Selçuklu hâkimiyetine girmeden evvel, bu yörede kuhendiz olduğu hakkında Belâzurî tarafından bir bilgi kaydedilmiştir. Bu da bize, Selçukluların şehir yapılanmasında önceki devletlerden örnek aldığını göstermektedir, bkz. Belâzurî, s. 464.

³³⁴ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 105.

³³⁵ Mukaddesî, s. 317; İstahrî, s. 228; İbn Havkâl, s. 376; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 58.

³³⁶ Râvendî, s. 179; İbnü'l-Esîr, XI, 155.

³³⁷ Mukaddesî, s. 317; İstahrî, s. 228; İbn Havkâl, s. 376.

³³⁸ *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 152.

³³⁹ Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren bir İslâm hânedanı (1000-1215), bkz. İqtidar Husam Sıddıqî, "Gûrlular", *DİA*, XIV, 207-211.

Öte yandan Sîstân, bir bölgenin adıdır ve pek çok şehri bünyesinde barındırmaktadır. Sîstân'ın en büyük şehri ve başkenti Zerenc'dir. Şehrin surlarla çevrili şehristan kısmı 5 kapıdan oluşmaktaydı. Yeni Kapı ve Eski Kapı Fars tarafına, Kerkûy Kapısı Horasan yönüne ve Nişek Kapısı Büst'e açılırdı. Son olarak en mamur kapı olarak zikredilen Taam Kapısı, köylere giderdi.³⁴⁰ Bu kapıların tümü çamur ve tuğladan inşa edilirdi. Nitekim burada ahşap kurtlanır ve bu nedenle dayanıklılığı az olurdu.³⁴¹

Selçuklular döneminde şehirlerin idari yapısına bakıldığında, valilerin şehir idaresinde ve güvenliğinde en üst mercii olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında kârdârân (maslahatgüzar), şahnegân (zabıta), âverdgân (asker), gomaştegân (memurlar), hizmetkârân, mürettebân, nişândegân, mutevelliyân, mutasarıfân gibi çalışanlar da Selçuklu şehirlerinde görev aldığı kaydedilmektedir.³⁴² Bu memurların vazifelerine değinen Nizâmülmülk,³⁴³

“Her şehre orada kimin bulunduğuna, onun din işlerine şefkatli olup olmadığına, yüce Allah'tan daima korkup korkmadığına baksınlar. Küçük büyük reâyanın durumunu bilmen, işin hakikatini bize bildirmen, gizli ve açık her şeyi bize göstermen lazım ki, biz de bize vacip olanı emredelim”

beyanıyla, memurların reâyaya karşı sorumluluklarını açık bir şekilde ifade etmiştir. Öte yandan şehirde adaleti sağlayan kadılık kurumu da oldukça önemlidir. Kadılık kurumuna gereken ihtimamı gösteren Selçuklular, memurların kadıyı desteklemelerini ve gereken itibarı göstermelerini emretmişlerdir. Memurların kadılara karşı vazifelerine de değinen Nizâmülmülk,³⁴⁴ *“Eğer bir kimse güçlük gösterir ve mahkemede hazır bulunmazsa, ne kadar haşmetli olursa olsun, sertlik ve zor kullanarak kadılık makamında hazır etsin”* buyurmuştur.

³⁴⁰ İstahrî, s. 212; İbn Havkâl, s. 359-360.

³⁴¹ İstahrî, s. 212-213.

³⁴² *Atebetü'l-ketebe*, s. 17, 30; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 109.

³⁴³ *Siyasetname*, s. 39-40.

³⁴⁴ *Siyasetname*, s. 35.

Şehirlerdeki toplumsal grupların alt tabakasında ise ayyârlar³⁴⁵ bulunmaktaydı. İlk zamanlarda güçsüzlerin koruyucusu olarak bilinen ayyârlar, sonraki dönemlerde toplumlara büyük sıkıntılar yaşatmış ve şehirlere büyük zararlar vermiştir.³⁴⁶ Sîstân ayyarların faaliyetleri hakkında bilgi veren İsmail Pırlanta, Sîstân'ın coğrafi ve iklimsel sertliğine dikkat çekerek, bu sertliğin Sîstân ayyârlarına sirayet ettiğini ve buradaki ayyârlarının diğer şehirlerdeki ayyarlara göre daha kaba, dikbaşı ve kavgacı bir yapıya büründüğünü zikretmiştir.³⁴⁷ Özellikle Sultan Mesûd döneminde ortaya çıkan idari zafiyetten faydalanan Sîstân ayyârlarının, Musa Yabgu döneminde de Sîstân yöneticiliği yapan Ebû'l-Fazl'ı bu bölgenin emirliğine getirdikleri kaydedilmiştir. Bunun yanında Sîstân'daki ayyârların faaliyetleri, Gazneli Mevdûd döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Musa Yabgu adına Sîstân'ı yöneten Ebû'l-Fazl'ın, Gazneli Mevdûd ve ordusunun Sîstân'da çıkardığı kargaşaya karşı şehrin ayyârlarından faydalandığı nakledilmektedir.³⁴⁸ Neticede Sîstân devlet adamları, kendi menfaatleri için toplumsal grupların alt tabakasını oluşturan şehrin ayyârlarını kullanmaktan geri durmamışlardır.

2.2. DİNİ YAPI

2.2.1. Müslüman Tebaa

İslamiyet'ten önce Herât, Zerdüştlüğün etkin şekilde yaşandığı bir şehir olarak kaydedilmektedir. Ancak Herât, Hz. Osman döneminde başlatılan fetih harekâtı sonunda İslâm hâkimiyetine girmiştir. Hz. Osman, Hâlid b. Abdullâh b. Zübeyr el-Hanefî'yi bir ordu ile Herât fethi için görevlendirdi (30/651).³⁴⁹ Bu yıldan itibaren Herât şehrinde İslâmiyet toplumsal hayatta baskın bir hale geldi. Abbâsî döneminde, Horasan bölgesinde isyan çıkartan bazı Arap kabileleri cezalandırıldı ve birçoğu da bu coğrafyadan sürüldü. Ancak Huzeyme, Şeybân, Huzâa gibi Arap kabileleri Herât'ta varlığını korumayı başardı (150/767).³⁵⁰

³⁴⁵ Ortaçağ İslâm dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabir, bkz. Abdülkadir Özcan, "Ayyar", *DİA*, IV, 296.

³⁴⁶ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 110.

³⁴⁷ İsmail Pırlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları: Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 145.

³⁴⁸ *Tarih-i Sîstân*, s. 317-319-320; Pırlanta, *Ayyarlar*, s. 184.

³⁴⁹ Uslu, *Herât*, s. 19.

³⁵⁰ Mîrnîyâ, *Aşâyîr-i Horasan*, s. 11; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 103.

Öte yandan Herât, Selçuklu döneminde de Sünnî İslâm'ın etkin şekilde yaşandığı bir şehir olmuştur. Herât toplumu, kendi içerisinde Sünnîliğin alt kolları olan Hanefî, Şafîî ve Hanbelî mezheplerine ayrılmıştır. Selçuklular, mezhepler üzerinde kontrol sağlamak ve düzeni temin etmek adına Şeyhü'l-İslâm³⁵¹ atamayı uygun görmüştür. Şeyhü'l-İslâm, daha ziyade toplumun önde gelen âlimlerinden seçilmiştir. Herât'ta Şeyhü'l-İslâmlık görevini ifa eden ilk kişi, Ebû Osman es-Sâbûnî olmuştur.³⁵² Onun ölümünden sonra yerine Ebû İsmail Abdullâh el-Ensârî el-Herevî geçmiştir.³⁵³ İlk Şeyhü'l-İslâm Şafîî mezhebini benimserken, bir sonraki Hanbelî mezhebine mensuptur. Bu durum Herât şehrinde mezhep farklılıklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Mezhep farklılıklarının yoğun olduğu Herât'ta, Şeyhü'l-İslâm'a ağır sorumluluklar düşmekteydi. Nitekim Şeyhü'l-İslâm, devlete karşı Müslüman toplumun vekili durumundaydı ve bu görevini doğru bir şekilde ifa etmesi oldukça önemliydi.

Sîstân coğrafyası, İslam öncesi dönemde Zerdüşt grupların yaşandığı önemli bir bölgeydi. Bilhassa Sîstân'ın Keykûy Kapısı, Zerdüştlar'ın yuvasıydı ve bu kapıya, Sîstân halkı tarafından Ateşgâh-ı Kerkûya denilmiştir. Hz. Osman döneminde başlatılan fetih hareketleri sonucunda İslam hâkimiyetine giren Sîstân,³⁵⁴ Selçuklular döneminde de Sünnî inancın korunduğu bir coğrafya haline gelmiştir. Özellikle Şîî düşünceye karşı büyük mücadele veren Selçuklular, Aşırı Şîî İsmailiye koluna mensup Karmatîler'in faaliyetlerine karşı Sünnî inancın savunuculuğunu yapmışlardır (487/1094-1095). Sîstân halkı, daha ziyade Sünnîliğin alt kolu olan Hanefî ve Şafîî mezheplerine mensup olup mutaassıp derecede mezheplerine bağlı olarak bilinirler.³⁵⁵ Herât ve Sîstân coğrafyasında çoğunluğu oluşturan Hanefî, Şafîî ve Hanbelî taraftarlar, pek çok kez Şîî gruplara karşı birlik olurken, bazı zamanlar kendi içerisinde çatışmaya varan ayrılığa düşmüşlerdir.

³⁵¹Sözlükte “yaşlı kimse, reis, bilge” anlamlarındaki şeyh ile İslâm kelimesinden oluşan şeyhü'l-İslâm tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra “âlimlerin en kıdemlisi, reisi” mânasını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır, bkz. Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm”, *DİA*, XXXIX, 91-96.

³⁵² Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 149.

³⁵³ İbn Ebû Yala, *Tabakatü'l-Hanabile*, Nşr. Muhammed Hamid el-Fıki, Kahire 1952, II, 247.

³⁵⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 52.

³⁵⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 355-356; *Mukaddesî*, s. 315.

2.2.2. Herât ve Sîstân Coğrafyasında Mezhep ve Mezhep Çatışmaları

Selçuklular Devleti'nin egemen olduğu geniş coğrafyada yaşayan halk arasında çok sayıda itikadî ve fikhî mezhep vardır. İslam dünyasının en yaygın Sünnî fıkıh mezhepleri, Hanefilik, Şafîlik, Hanbelîlik ve Malikîlik'dir. Bu mezhep grupları çoğu zaman Selçuklu coğrafyasında uyum içinde yaşarken, çoğu zaman da fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Bu fikir ayrılığı zaman içerisinde Selçuklu tebaasının huzurunu kaçıran çatışmalara dönüşmüştür. Öte yandan Selçuklu coğrafyasında Sünniliğin yanında Şiîlik de oldukça fazlaydı ve Selçuklular, hâkim olduğu coğrafyada Şiîliğin yayılmasını önlemek için büyük mücadele vermiştir.

Herât, Hanefî, Şafîî ve Hanbelî grupların bulunduğu bir şehirdir. Özellikle Hanbelî ve Şafîî mezhebini benimseyen insanlar çoğunluktadır. Sünniliğin birer temsilcisi durumunda olan her iki mezhep, Selçuklu coğrafyasında birbirleriyle en fazla mücadele eden iki fıkıh mezhep olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki mezhebin arasında var olan husumete değinen Seyfullah Kara,³⁵⁶

“Onların bu kavgalarının ve birbirlerini düşman oluşum olarak görmelerinin altında şüphesiz kelâmî tartışmalar yatmaktadır. Ancak bunun yanında, Eşarîlerin, Ahmed b. Hanbel'in fakih olmadığı yönündeki kanaatleri de sözü edilen düşmanlığı pekiştirici rol oynamıştır”

ifadesiyle, bu çatışmanın sebebini açık bir şekilde ifade etmiştir. Özellikle “*Mezhep Ahmed'dir, Ahmed de Mezheb*” diyecek kadar Hanbelî mezhebine bağlı Abdullâh el-Ensârî el-Herevî (396-481/1005-1089), Eşarîler³⁵⁷ hakkında ağır eleştirilerde bulunmuş³⁵⁸ ve iki mezhep arasında huzur bozucu çatışmalara sebep olmuştur. el-Ensârî'nin ağır eleştirilerine karşı harekete geçen Eşarîler, Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkarak şikayette bulunmuşlardır. Şikâyetleri dikkate alan Alp Arslan ise, el-Ensârî'nin huzura getirilmesini ve yargılanmasını emretmiştir. Ancak el-Ensârî'nin ilimdeki yeteneğinden ve mezhebindeki maharetinden etkilenen Sultan

³⁵⁶ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018, s. 282-283.

³⁵⁷ Eşarîlik, Şafîî mezhebi mensuplarının itikattaki imamlarını kabul eder, bkz. Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 75.

³⁵⁸ Ebû Yala, *Tabakatü'l-Hanabile*, II, 247.

Alp Arslan, iltifatlarla bulunarak onu geri göndermiştir. Bu sebeple Eşârlar'ın tertibi boşa çıkmıştır.³⁵⁹

Herât şehrinde Hanbelî-Şafîî çatışması Sultan Melikşah döneminde de devam etmiştir. Hanbelî-Şafîî ayrılığının bir nebze olsun durulduğu günlerde bir vâizin Herât kürsüsünden felsefî sözler söylemesi ve Hanbelîleri hedef alması gerilimi tekrar tırmandırmıştır. Vaize karşı Herât halkını kızdıran el-Ensârî ise, şehrin halkından vâizin evini ateşe vermelerini istemiştir. Bu hadiselerden sonra devreye giren Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, el-Ensârî'nin tutuklanması ve Herât'ın dışına sürülmesi emrini vermiştir. Abdullâh el-Ensârî ancak 480/1087 yılında Herât'a geri dönebilmiştir. Nihayetinde 481/1089 yılında vefat eden el-Ensârî, Herât'a defnedilmiştir.³⁶⁰

Öte yandan Herât şehrinde azımsanmayacak sayıda Bâtînî³⁶¹ mezhebini benimsemiş kişiler de mevcuttur. İlk defa Sultan Melikşah döneminde aşikâr olan Bâtînîler, zaman içerisinde güçlerini arttırmış ve Selçuklu coğrafyasının pek çok yerinde faaliyet içinde bulunmuşlardır.³⁶² Bilhassa Herât'ta etkinliğini arttıran Bâtînîler, toplumsal huzuru bozan faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bâtînîlere karşı en etkili mücadeleyi Sencer b. Melikşah vermiştir. Batînî mezhebine bağlı olan Herât Valisi Habeşi b. Altuntak, çoğunluğu Sünnî olan Herât halkı tarafından hoş karşılanmadı ve Herât şehrinde huzursuzluğa sebep oldu. Herât'a gelen Melik Sencer, Habeşi'nin hâkimiyetine son vererek, Herât'ta huzuru tekrar temin etti. Ancak Herât ve İsfizâr arasındaki sahrada büyük bir ordu tertip eden Habeşi, tekrar Herât'a yöneldi ve

³⁵⁹ Ahmed Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul 2002, s. 82; Cihan Piyadeoğlu, "Hâce Abdullah el-Ensârî'nin Vezir Nizâmülmülk'e Nasihatleri", *Bilge Kültür Sanat Yayınları*, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020, s. 693.

³⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 151; Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış: İmam Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, trk. trc. Hikmet Soylu, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 68; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 105, Kara, *Mezhep Kavgaıları*, s. 300; Piyadeoğlu, "Hâce Abdullah el-Ensârî", s. 693-694. Kazvinî (*Nüzhetü'l-kulûb*, s.152), Abdullah el-Ensârî'nin mezarının Herât'a olduğunu söylemektedir.

³⁶¹ Bâtîniyye, terim olarak "her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya Onunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar" diye tarif edilebilir ki mutedil sûfilere aşırı Şîî firkalara ve mülhidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır, bkz. Avni İlhan, "Bâtîniyye", *DİA*, V, 190-194.

³⁶² İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, 258), "Onlar, yani Bâtînîler diye meşhur olan bu son davetin sahipleri hakkında Sultan Melikşah devrinde bilgi edinilmiştir" beyanında bulunmaktadır.

Melik Sencer'in ordusuna karşı saldırıya geçti. Nihayetinde Habeşi'nin saldırısına etkili bir şekilde karşılık veren Melik Sencer, Habeşi'yi öldürdü ve ona destek veren pek çok Bâtınî askerini de öldürmeyi başardı (493/1099-1100).³⁶³

Sîstân coğrafyasına bakıldığında da Hanefî ve Şafîî grupların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Özellikle Sîstân'da kadılar bu iki mezhepten çıkardı.³⁶⁴ Çoğu zaman uyum içinde yaşayan Hanefiler ve Şafîîler, bazı zamanlar görüş ayrılığına düşmüşler ve Sîstân'da toplumsal huzuru bozan çatışmalara sebep olmuşlardır.³⁶⁵ Hanefî ve Şafîî grupların yanında Hanbelî mezhebine bağlı pek çok âlim de Sîstân'da görev almıştır. Özellikle Muhammed b. Fazıl b. Muhammed el-Takî el-Sîcîstânî, Sîstân'da görev alan Hanbelî âlimlerden birisi olmuştur. Herât şehrinde Hanbelî mezhebinin savunucularından olan Abdullâh el-Ensârî de, bu âlimin dergâhında bulunmuş ve ondan dersler almıştır.³⁶⁶ el-Ensârî, hocası hakkında şunları söylemektedir:³⁶⁷

“O benim pirimdi. Benim hocam itikatta Hanbelî mezhebine mensuptur. Eğer Onu görmeseydim, Hanbelî mezhebini bilmezdim. Asla hiçbir hazret Takî'den daha heybetli değildi. O keskin bir ferasete sahipti.”

Neticede Sîstân, Hanbelî gruplarının faaliyet içinde bulunduğu önemli bir coğrafya olmuştur. Öte yandan Sîstân azımsanmayacak sayıda Karmatî grubunu da barındırmaktadır. Karmatîler, aşırı Şîî İsmâîliyye mezhebine mensup bir zümredir ve Kûfe'deki İsmâîlî dâîsi³⁶⁸ Hamdân b. Eşas Karmat'a (ö. 293/906) nisbetle bu adı almışlardır.³⁶⁹ Sîstân halkı Karmatî varlığından çok hoşnut değildi. 487/1094-1095 yılında Karmatîler ile Sîstânîliler arasında büyük bir çatışma meydana geldi. Çatışmanın neticesinde 1400 Karmatî öldürülürken, sadece bir Sîstânî öldürüldü.³⁷⁰

³⁶³ İsfizârî, I, 391; Farhad Daftary, *Muhaliğ İslamın 1400 yılı İsmaililer: Tarih ve Kuram*, trk. trc. Ercüment Özkaya, , Rastlantı Yayınları, Ankara 2001, s. 384; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 157.

³⁶⁴ Mukaddesî, s. 333.

³⁶⁵ Mukaddesî, s. 315.

³⁶⁶ Kâsım Ensârî, “Abdullah-ı Ensârî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, trk. trc. Ali Güzelyüz, *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 9, İstanbul 2006, s. 126

³⁶⁷ İsfizârî, I, 332.

³⁶⁸ İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı firkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı, bkz. Mustafa Öz, “Dâî”, *DİA*, VIII, 420-421.

³⁶⁹ Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, 510-514.

³⁷⁰ *Târîh-i Sîstân*, s. 335-336.

Bu durum Hanefî ve Şafî mezhebine bağlı olan Sîstân halkının, Şîî İsmâiliyye mezhebine bağlı Karmatîler'e bakışını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

2.2.3. Herât ve Sîstân Coğrafyasında Gayrimüslim Tebaa

Horasan'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Selçuklular, bu sayede farklı dine mensup kişileri bünyesinde barındırmıştır. Bunun yanında Selçukluların idare ettikleri topraklarda önemli ticaret güzergâhlarına sahip oluşu, pek çok Müslüman ve Gayrimüslim tüccarı kendisine çekmiştir. Konum itibarıyla ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunan Herât ve Sîstân ise, bu özelliği ile azımsanmayacak sayıda Müslüman ve Gayrimüslim tebaayı bünyesinde barındırmıştır.

Fars-Horasan ticaret yolunun kesişme noktasında bulunan Herât şehri, pek çok Müslüman tebaanın yanında Zerdüş, Hristiyan ve Yahudi inancını benimseyen Gayrimüslim tebaayı da kendisine çekmiştir. Ayrıca Sâsânîler döneminden kalan pek çok dini unsur Horasan coğrafyasında ve dolayısıyla Herât'ta varlığını korumuştur.³⁷¹ Herât, Hristiyanlığın bir mezhebi olan Nesturîlik oldukça fazladır. Doğu Süryani Kilisesi diye de bilinen Nesturî Kilisesi bu adı Ortaçağ'da, 428 yılında İstanbul piskoposu olan Nestorius'tan almıştır. Herât, başlangıçta piskoposluk iken daha sonra metropolitliğe³⁷² dönüşmüştür.³⁷³ Bu açıdan Herât, Nesturî Hristiyanlar için oldukça önemli bir şehir haline gelmiştir. Öte yandan Herât'ta varlığını sürdüren dini unsurlardan biri de Yahudiliktir. Selçuklu coğrafyasının eski sakinlerinden olan Yahudiler, yaşadıkları Filistin topraklarından çıkarılarak çeşitli yerlere göç etmek durumunda kalmışlardır. Bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtirler. Horasan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Herât'ta da Yahudi varlığından söz edilmektedir.³⁷⁴

³⁷¹ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 159.

³⁷² Metropolit, Hristiyan Ortodoks kilisesi bünyesinde görev alan ve büyük şehirlerde din işlerini yerine getiren başpiskopos olarak zikredilmektedir, bkz. Yamini Chauhan, "Metropolitan", *Encyclopaedia Britannica*, 2013, <https://www.britannica.com/topic/metropolitan> (Erişim Tarihi: 24 Nisan 2021), s. 1.

³⁷³ Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, trk. trc. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 283, 265.

³⁷⁴ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 103.

Öte yandan Sîstân, İslam öncesi dönemde Zerdüşt nüfusun yoğun şekilde yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Önceki bölümlerde de belirmiş olduğumuz üzere, Zerdüşt gruplar varlıklarını Selçuklular Devleti'ne kadar korumayı başarmışlardır. Bilhassa Musa Yabgu'nun hâkimiyeti altında pek çok Zerdüşt grup yaşamıştır. Bunlar özellikle Sîstân'ın Kerkûy Kapısında hayatlarını idame ettirmişlerdir.³⁷⁵ Diğer taraftan Fars-Horasan ticaret yolunun önemli bir güzergâhı olan Sîstân, bu özelliği ile azımsanmayacak sayıda Yahudi grupları kendisine çekmiştir. Bilhassa Sîstân'ın güneyinde yer alan Rudbar, aralarında âlim ve zengin kişilerin de bulunduğu 20 bin Yahudi'yi barındırmaktadır.³⁷⁶ Bakıldığında Sîstân, Yahudi tüccarların ticarete bulunduğu önemli bir coğrafya haline gelmiştir.

2.3. İLİM VE KÜLTÜR

2.3.1. Herât Nizâmiye Medresesi: İlim ve Kültürel Faaliyetler

Selçuklu Sultanları, hâkim olduğu coğrafyalarda ilmi faaliyetlerin gelişimi için her türlü maddi ve fikri desteklerini esirgememiş ve bu hususta ehil olan kişilerin eliyle, ilmi faaliyetlerin işlerlik kazanmasına izin vermişlerdir. Bilhassa adını çokça zikrettiğimiz Vezir Nizâmülmülk'ün çabasıyla, Selçuklu coğrafyasının her köşesinde ilim kendini hissettirmiştir.

Selçuklu coğrafyasında Sünni İslam'ı üstün kılmak ve devlet kademelerinde ihtiyaç duyulan yetişmiş elemen açığını kapatmak için harekete geçen Vezir Nizâmülmülk, Sultan Alp Arslan'dan aldığı izinle, Selçuklu'nun hâkim olduğu coğrafyalarda âlimlerin ders verebileceği bir medrese kurulmasını buyurmuştur. Tarihte Nizâmiye adıyla bilinen bu medreseler, ilk olarak Nîşâbûr şehrinde inşa edilmiştir. Ancak bu medreseler sadece Nîşâbûr ile sınırlı kalmamış, zaman içerisinde pek çok şehirde faaliyete geçirilmiştir. Özellikle Herât, Bûşenc, Basra, Bağdat, Isfâhân gibi önemli bölgelerde inşa edilmiştir.³⁷⁷

Herât Nizâmiye Medresesi'ni diğer Nizâmiye Medreselerinden ayıran en önemli özelliği varlığını uzun yıllar korumasıdır. Nitekim Moğol saldırıları sırasında,

³⁷⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 321.

³⁷⁶ Benjamin-Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyah*, s. 95.

³⁷⁷ Mîrhând, s. 134; Hândmîr, II, 498; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 221; Ahmed Ocak, *Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2019, s. 43.

Herât'ın güçlü surları Moğolları engellemiş ve Herât'ın büyük bir kısmı zarar görmemiştir. Bu sayede Herât Nizâmîye Medresesi varlığını uzun yıllar korumayı başarmıştır. Öyle ki, İlhanlılar³⁷⁸ dönemine kadar ilmi hayatına devam etmiştir.³⁷⁹ Bunun yanında Herât'a bağlı Mâlîn kasabasında da bir medresenin varlığı söz edilmektedir. Nitekim 395/1004-1005 tarihinde dünyaya gelen ve Herât'ın önde gelen âlimlerinden birisi olan Abdullâh el-Ensârî el-Herevî'nin, ilk eğitimini burada aldığı kaydedilmektedir.³⁸⁰ Bu medrese hakkında önemli bilgiler veren Cihan Piyadeoğlu,³⁸¹

“Gazneliler'in son dönemlerinde Herat'ta Mâlînî Medresesi'nin varlığı Hâce Abdullâh el-Herevî (ö. 481/1089)'nin hâl tercümesinden öğrenebilmekteyiz. 369/1006 tarihinde doğan Herevî, ilk eğitimini bu medresede almıştır. 1015 tarihi civarında gerçekleşen bu olay ile Selçuklular'ın şehre hâkim olduğu 1037 tarihi arasındaki yaklaşık 20 yıllık sürede, bu tarz medreselerin işleyiş biçimi de göz önüne alındığında Mâlînî Medresesi'nin varlığını sürdürmüş olabileceğini kuşkulu bir hale getirmektedir”

ifadelerinde bulunmaktadır. Neticede Gazneli dönemine ait bir eğitim kurumu olan Mâlînî Medresesi, Selçuklular dönemine kalıp kalmadığı şüphelidir.

2.3.2. Herât Nizâmîye Medresesinde Görev Alan Müderrisler

1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâî (ö. 485/1092):

Şafîî âlimi olup, 397/1006-1007 yılında Mâverâünnehir'de bulunan Şâş'ta doğmuştur. Gazne'de yaşadığı sırada Nizâmülmülk tarafından Herât'a davet edilmiş ve kendisini Herât Nizâmîye Medresesi'ne müderris olarak görevlendirilmiştir. Bir

³⁷⁸ İran'da kurulan bir Moğol Devleti (1256-1353) bkz. Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, 105-108.

³⁷⁹ Nurullah Kisâî, *Medârisu Nizâmiyye ve Tesîrât-ı İlmi ve İctimâ-yî Ân*, Tahran 1993, s. 247.

³⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, Nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmet Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1991, XVI, 278.

³⁸¹ *Horasan*, s. 256-257.

süre de Nîşâbûr'da kalan eş-Şâî, 485/1095 yılında vefat etmiştir. Pek çok eser kaleme aldığı rivayet edilir.³⁸²

2.Ebû Sad Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî (ö. 548/1153):

476/1083-1084 yılında doğan en-Nîşâbûrî, önemli Şafîî âlimlerinden birisidir. O, İmâm Gazzâlî ve Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî gibi önemli âlimlerden aldığı derslerle ilmini ilerletmiş ve pek çok öğrenci onun ilminden faydalanmıştır. Muhyiddîn, ilk olarak Herât Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermiştir. Ancak derslerinin birini dinleyen dönemin Selçuklu Sultanı Sencer, onun ilminden etkilenerek, daha büyük medrese olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne tayin edilmesini emretmiştir. Şafîî âlimler içerisinde önemli bir konuma gelen Nîşâbûrî, Selçuklu coğrafyasında çıkan Oğuz isyanı sırasından öldürülmüştür (Ramazan 548/Kasım-Aralık 1153).³⁸³

2.3.3. Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler

Herât'a bağlı Bûşenc'de de bir Nizâmiye Medresesi'nin varlığından bahsedilmektedir. Bu medresenin inşası ve medresede görev yapan müderrisler hakkında bilgi olmamakla birlikte, burada sadece Ebû Sad b. Ebû Yusuf'un müderris olduğuna dair bir bilgi aktarılmaktadır.³⁸⁴ Ebû Sad b. Ebû Yusuf'un Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde müderris olarak görev yaptığı hususundaki bilgi, Herât şehrinde meydana gelen bir hadise neticesinde bilinmektedir. Bu hadise Herât kürsüsünden felsefî sözler sarf eden bir vaîzin, Hanbelîleri hedef alan sözleriyle başlamıştır. Akabinde Herât'ta büyük bir fitne baş göstermiştir. Özellikle Herât'ın önde gelen âlimlerinden birisi olan Abdullâh el-Ensârî'nin Herât halkını kışkırtmasıyla olay daha da büyümüştür. Neticede vaîz, Herât şehrinde kaçarak Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapan Ebû Sa'd b. Ebû Yusuf'un evine sığınmıştır. Ancak vaizin peşinden Bûşenc'e giden el-Ensârî, hem vaîzi hem de müderrisi yakalamış ve medresenin kapısını siyaha boyamıştır. Bu hadiseleri haber

³⁸² Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyetil-kübrâ*, Nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968, IV, 190; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamani*, TTK, Ankara 2016, III, 364; Ocak, *Nizâmiye*, s. 148; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 244-245.

³⁸³ Râvendî, I, 177; *Tabakatü's-Şâfiyyetil-kübrâ*, VII, 25-26; Kisâî, *Medârisu Nizâmiyye* s. 99-100; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 236-237.

³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, XVI, 241; Köymen, *Alp Arslan*, s. 364; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 248.

alan Nizâmülmülk, derhal Abdullâh el-Ensârî'nin Herât'tan sürgün edilmesini istemiştir.³⁸⁵

2.3.4. Diğer İlmî Kurumlar

2.3.4.1. Hankâhlar

Hankâhlar, dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri ve bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olarak bilinirler.³⁸⁶ İlmî ve kültürel faaliyetlerin yayılmasında etkin bir rol oynayan hankâhlar, Selçuklu coğrafyasının pek çok şehirde inşa edilmiş ve Selçuklular tarafından bu kurumlara gereken özen gösterilmiştir. Bilhassa Herât şehri ve onun yörelerinde tasavvuf düşüncesinin ortaya çıkışından beri, ilmî meselelerin arz edildiği yerler hankâhlar olmuştur.

Herât'ın önemli âlimlerinden birisi olan Hâce Abdullâh el-Ensari el-Herevî, Herât şehrinde müritlerinin terbiyesinde, vaaz ve eğitim işlerinde meşgul olduğu bir hankâha sahip olmuş ve Herât'a ulaşan pek çok derviş ve misafir de bu hankâha konuk edilmiştir. Öte yandan Ebû Bekir el-Mekri ve Hankâh-ı Sultani de Herât şehrinin önemli hankâhlarındandır. Herât şehrinde olan hankâhlara ilave olarak, şehrin etrafındaki kasabalar ve köylerde de hankâhlar inşa edilmiştir. Bunlar, Nebâzân (نباذان) köyü hankâhı, Çişt (چشت) köyü hankâhı, İsfizâr hankâhı ve Herât yöresindeki Kûsûye (کوسویه) hankâhıdır.³⁸⁷ Öte yandan Kazvinî,³⁸⁸ Herât şehri ve yörelerinde 359 tane hankâhın varlığına işaret etmektedir. Özellikle Herât şehrinde yer alan bu hankâhların, Gûr Melikeleri dönemine kadar varlığını koruduğunun bilinmesi, Selçuklu ve dolayısıyla Musa Yabgu döneminde de mevcut olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Diğer taraftan Sîstân'dan Fars'a giden yol üzerinde de pek çok hankâh mevcuttur. Bu hankâhların isimleri, Dârek, Kâvenîşek, Nâsî, Kâdî ve Kirâmhân hankâhları olarak nakledilmektedir.³⁸⁹ Ancak Sîstân-Fars yolu üzerinde kurulan olan bu hankâhların, Musa Yabgu döneminde kullanıldığı hususunda kesin bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte Fars-Sîstân ticaret yolunun varlığı

³⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 241; Kisâî, *Medârisu Nizâmiyye*, s. 247; Köymen, *Alp Arslan*, s. 372; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 105-106; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 248-249.

³⁸⁶ Süleyman Uludağ, "Hankâh", *DİA*, XVI, 42-43.

³⁸⁷ Muhsin Keyanî, *Tarih-i Hankâh der İran*, Tahran 1369, s. 200.

³⁸⁸ *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 152.

³⁸⁹ İstahrî, s. 220; İbn Havkâl, s. 366-367.

ve bu yol üzerinde ticaret yapan kervanların konaklama ihtiyacı, Musa Yabgu döneminde de Sîstân-Fars yolu üzerinde hankâh mevcudiyetini kuvvetlendirmektedir.

2.3.4.2. Hastaneler

Selçuklu coğrafyasının pek çok şehrinde olduğu gibi Sîstân'da da, hastanelerin varlığı bilinmektedir. Sîstân hastaneleri şehrin iç kısmında bulunmaktadır. Bilhassa Sâffârîler döneminde kurulan Sîstân çarşılarının geliri hastanelere vakfedilmiştir.³⁹⁰ Bu çarşılar günlük 1000 dirhem civarında gelir getirmiştir. Bu gelirlerinin tamamını hastanelere bağışlanmıştır. Öte yandan *Târîh-i Sîstân*, hastanelerinin günlük gelirini 10.000 dirhem olarak göstermektedir.³⁹¹ Neticede bu birikimin Selçuklu dönemine kadar geldiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Herât şehri ve yörelerinde, genel bir hastanenin varlığı bilinmemektedir. Ancak Alp Arslan döneminde Herât'a hâkim olan Toğansah, rahatsızlığından dolayı saray hekimlerini yanına çağırması ve hastalığının tedavisini istemiştir. Sadece Toğansah'ın emrinde olan Hakim Ezrakî el-Herevî, yazdığı *Elfîyye ve Şelfîyye* kitabıyla Toğansah'nın hastalığına şifa olmuştur ve hizmetine karşılık Toğansah tarafından ödüllendirilmiştir.³⁹² Netice Toğansah'ın hastalığına bakan saray hekimlerinin mevcudiyeti, Herât'ta bir saray hastanesinin varlığına işaret eder. Diğer taraftan Selçuklu coğrafyasında serbest olarak mesleklerini icra eden tabiplerin de var olduğu kaydedilmektedir.³⁹³ Özellikle Nizâmî Arûzî Semerkandî,³⁹⁴ Sultan Sencer döneminin ilk zamanlarında Herât şehrinde serbest olarak tabiplik hizmeti veren Hacı İsmail adını pek çok kez zikretmektedir. Hacı İsmail, uyguladığı farklı tedavi yöntemleriyle başta Şeyhü'l-İslâm Abdullâh el-Ensârî olmak üzere pek çok Herâtî'nin hastalığına şifa olmuştur.³⁹⁵

³⁹⁰ İstahrî, s. 213; İbn Havkâl, s. 360; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 415.

³⁹¹ *Târîh-i Sîstân*, s. 49.

³⁹² Muhammed b. Yahya Buhari Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, Nşr. Said Nefisî, Tahran 1375, s. 87-88; Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, trk. trc. Necati Lugal, *Şair Tezkireleri*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s. 121.

³⁹³ Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 261.

³⁹⁴ Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, trk. trc. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 106-108.

³⁹⁵ *Çehâr Makâle*, s. 107-108.

2.4. EKONOMİK YAPI

2.4.1. Herât ve Sîstân Coğrafyasında Ticaret

Fars ve Hindistan'dan Horasan'a giden ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunan Herât ve Sîstân, bu özelliğiyle her daim aktif bir ticari hayata sahip olmuştur. Özellikle Fars bölgesinde keten, yün ve pamuk tekstilleri gül suyu, menekşe suyu, hurma çiçeği suyu, kilim, halı üretilirken,³⁹⁶ Hindistan coğrafyasında misk, esmer amber ve kâfur gibi parfümeri, inci, yakut, elmas, mercan gibi değerli eşyalar ve bunların yanında türlü türlü ilaçlar elde edilmiş³⁹⁷ ve bu ürünler yüksek ihtimalle Herât ve Sîstân üzerinden Horasan'a ihraç edilmiştir. Herât ve Sîstân coğrafyasına ulaşan mallar ise, çoğunlukla kurulan çarşılarda sergilendiği anlaşılmaktadır.

Ticari faaliyetlerinin kolaylıkla yürütülebilmesi için ticaret yollarının üzerinde çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların en önemlisi ise, ticaret yollarının üzerinde belli mesafelerde inşa edilen ribatlar olmuştur. Ribatlar, ilk zamanlarda sınır boylarında ve stratejik yerlerde ordu birlikleriyle binek hayvanlarının konakladığı, ileri harekâtlar için askerî amaçlı kullanılan yapılar olarak tanımlanmıştır. Ancak zaman içerisinde ribatların işlevi değişerek ticaret yolları üzerinde bulunan kervansaraylara dönüşmüşlerdir.³⁹⁸ Buralarda konaklayan kervancılar, hayvanları ve kendilerinin ihtiyaçlarını karşılayıp dinlenme imkânı bulmuşlardır. Hamdullah Müstevfî,³⁹⁹ Herât'ta 6000 kervansarayın varlığına işaret etmektedir. Bu durum, Herât şehrinde aktif bir ticaretin göstergesidir. Özellikle Herât'ta yer alan bu kervansaray yapılarının Gûr Melikeleri dönemine kadar varlığını koruduğunun bilinmesi, Selçuklu ve dolayısıyla Musa Yabgu döneminde de mevcut olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Öte yandan Sîstân-Büst güzergâhında da azımsanmayacak sayıda kervansaray bulunmaktadır.⁴⁰⁰ Bu kervansaraylar, Dihek, Ab-ı şur, Kerûvin, Hefşiyân ve Abdullâh kervansaraylarıdır. Sîstân-Büst güzergâhında bulunan bu kervansarayların, Musa Yabgu döneminde de kullanıldığı hususunda herhangi bir bilgi

³⁹⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83.

³⁹⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 40.

³⁹⁸ Şebnem Eryavuz, "Kervansaray", *DİA*, XXV, 299-302.

³⁹⁹ *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 152.

⁴⁰⁰ İbn Havkâl, s. 366.

bulunmamaktadır. Ancak Fars-Horasan ticaret yolunun geçiş güzergâhında bulunan Sîstân coğrafyasında, ticaretin canlı kanmasını sağlayan kervansarayların olmaması düşük ihtimaldir. Bu sebeple Musa Yabgu döneminde de kervansarayların mevcudiyeti kuvvetle muhtemeldir. Bu yapıların dışında posta istasyonları, istihkâm amaçlı karakollar ve ayrıca çölde kervanların su ihtiyacını karşılaması için göller ve kuyular inşa edilmiştir.⁴⁰¹ İnşa edilen bu yapılar, pek çok tüccarı ticarete teşvik etmiş ve ekonominin canlanmasına vesile olmuştur.

2.4.2. Sanayi Ürünleri

2.4.2.1. Herât ve Sîstân'da Tekstil

Herât ve Sîstân, tarım ve hayvancılıktan sonra en büyük ticari kazancı hiç kuşkusuz sanayi ürünlerinden elde etmiştir. Özellikle tekstil ürünleri, iç ve dış pazarda kendisine pek çok alıcı bulmuş ve ekonomiye büyük katkı sağlamıştır. Nitekim her dönemde insanlar, en güzel kıyafetleri giyme ve yaşadıkları yerleri en değerli eşyalarla süsleme ihtiyacı duymuşlardır. Bu ihtiyacı da çoğunlukla tekstil ürünleri sağlamıştır.

Herât, çok eski çağlardan beri bir halı merkezi olarak bilinmektedir. Özellikler Emevîler'den beri pek çok evi süsleyen Herât halıları, zaman içerisinde büyük gelişme göstermiş ve bilhassa Selçuklular döneminde en parlak çağını yaşamıştır. Öte yandan Herât halıları, daha çok kırmızı zemin üzerine parlak altın veya zümrüt yeşili bordürleriyle bilinir ve halı süsleyecek motifler işlenir. Bu motifler genellikle kıvrımlı asma dalları, hayvan dövuşü, av sahneleri veya sivri uçlu madalyon motifleridir ve bu halılar sine düğümüyle yapılır. Herât bölgesinde yapılan halıcılık özellikle 16-17. yüzyıllarda büyük bir ilerleme kat etmiştir.⁴⁰² Nihayetinde çeşitli motiflerle dokunan Herât halıları, pek çok bölgeye ihraç edilmiştir. Halıcılığın yanında Herât, ipek ve pamuklu kumaşların üretildiği önemli bir şehir olmuştur.⁴⁰³ Çoğunlukla Çin'de üretilen ipekli kumaşlar İpek Yolu vasıtasıyla batı şehirlere sevk

⁴⁰¹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 237-238; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 168.

⁴⁰² Uslu, *Herât Tarihi*, s. 85-86.

⁴⁰³ *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 58.

edilirken, zaman içerisinde Herât'ta da tezgâhlarında ipekli kumaş üretmiş ve çeşitli bölgelere ihraç etmiştir.⁴⁰⁴

Öte yandan Sîstân, Herât şehrinde olduğu gibi halı ve kilim dokumacılığında önemli bir yere sahip olmuştur. *Hudûdü'l-Âlem*, Sîstân coğrafyasında çoğunlukla halı olarak kullanılan eşyaların üretildiğini ve bu halıların Taberistân'da üretilen halılara çok benzediğini zikretmiştir.⁴⁰⁵ Özellikle Kopenhag şehrinin David Samling Müzesi'nde sergilenen bir halı parçası, Sîstân'da üretilen halılara çok güzel örnektir. Bu halı parçası, geometrik örgülü iki bordürden oluşmaktadır.⁴⁰⁶ Bunun yanında hurma liflerinden ipler ve kamış hasırlar üretilmiştir.⁴⁰⁷ Neticede Sîstân halkı, ev dekorasyonunda önemli bir yere sahip halı kilim gibi tekstil ürünlerine rağbet göstermişlerdir ve gösterilen rağbet neticesinde de tekstil ürünlerinin değeri de artmıştır.

2.4.2.2. Metal Eşyalar

Selçuklu döneminde üretilen metal eşyalar için en önemli merkezlerden biri Horasan'da bulunan Herât şehri olmuştur. Özellikle XII. yüzyıl başlarında Herât ve çevresinde kakma motiflerle süslenmiş metal eşyalar göze çarpmaktadır. Kakma motifleriyle süslenen bu eşyalar, süslemede takip edilen düzen, üretim tekniği ile pek çok metal eşyalardan farklılık arz etmekteydi. 500/1100 tarihlerine kadar tabaka olarak üretilen bronz ve pirinç, sadece düşük değerdeki ürünlerin üretiminde veya kaliteli ürünlerin yapımı sırasında yan unsur olarak kullanılmıştır.⁴⁰⁸ Ancak zaman içerisinde Herât tekniği olarak adlandırılan üretim biçimiyle tabaka olarak imal edilen bronz ve pirinç en kaliteli ürünlerde etkileyici bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Bronz ve pirinçten imal edilen ürünlerin ön plana çıkmasının en önemli sebeplerinden birisi hiç kuskusuz ekonomiktir. Selçuklu döneminde, gümüş madenin erken İslâm devrine kıyasla daha sınırlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Gümüş

⁴⁰⁴ Mukaddesî, s. 317; Aydın Usta, *Sâmânîler*, s. 448.

⁴⁰⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 65.

⁴⁰⁶ Osman Eravşar, Haşim Karpuz, İbrahim Dıvarcı, Ahmet Kuş, Feyzi Şimşek, *Büyük Selçuklu Mirası: Müzeler*, Tika Yayınları, Konya 2013, I, 282.

⁴⁰⁷ Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, s. 431.

⁴⁰⁸ James W. Allan, *Islamic Metalwork: The Nuhad es-Said Collection*, Sotheby, London 1982, s. 14; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 185.

eserlerinin sayısının giderek azalmasını ve yalnızca yöneticilere yönelik eşyalara yapımında kullanılmasını, XI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan gümüş kıtlığına bağlayabiliriz. Özellikle İran ve civar bölgelerde gümüş stoklarının azaldığını, bu nedenle para basmak için çok sayıda gümüş eserin eritildiği belirtilmektedir. Gümüş stoklarının azalması, hem bronz ve pirincin daha geniş ölçüde kullanılmasına hem de bronz ve pirinçten yapılan eserlerin, altın ve gümüş örnekleri aratmayacak kadar zengin ve gösterişli bir şekilde süslenmesini sağlayan, Herât tekniğinin gelişmesini sağlamıştır. Daha ziyade gümüşten üretilen ürünleri tercih eden yönetici ve zengin sınıf ise, gümüş kıtlığından sondan Herât tekniği ile süslenmiş bronz ve pirinç eşyalara yönelmiş ve bu eşyaların değerini arttırmıştır. Bir süre sonra Selçuklu hâkimiyetinde bulunan bütün İran coğrafyasında metal işleme işi Herât tekniği ile yapılmış ve bu teknik, ticari ilişkilerle Irak ve Sûrîye'ye kadar ulaşmıştır.⁴⁰⁹

Günümüzde Herât tekniği ile süslenen pek çok metal eşya, dünyanın farklı bölgelerinde kurulan müzelerde sergilenmektedir. Özellikle Londra British Müzesi'nde sergilenen ve XI. yüzyıla ait olan bronz ibrik, Herât tekniğinin gelişimini en güzel yansıtan örneklerden biridir. Bu ibrik, bronzdan döküm, dövme, kabartma, kazıma teknikleri kullanılarak yapılmıştır. Dairevi gövde dilimli olarak yükseltilmiştir. Kaide üzerinde sıralı olarak yerleştirilmiş köpek ya da kurt tasvirleri görülmektedir. Dilimli gövdede, her bir dilim, altta gövdeleri kazıma, başları kabartma olarak yapılmış kuş görünümlü bir motif işlenmiş. Gövdenin ortasına ise asıl kompozisyon yerleştirilmiştir. Her bir dilime birbirinden farklı insan figürlü birer desen işlenmiştir. Kimisi ata binmiş, kimisi ayakta durur vaziyette yansıtılmıştır. Boyun kısmında bir kitabe, iki yanında ise bir arslan kabartması yer almaktadır. Kitabedeki yazıda sahibine “*Şeref, refah, güç, neşe, mutluluk, kalıcı istikrar*” dilenmektedir.⁴¹⁰ Herât tekniği ile işlenen bu bronz ibrik, dünyanın çeşitli müzelerinde sergilenen metal eşyalardan sadece birisidir. Ancak Londra müzesinde sergilenen bu ibrik, Herât tekniğinin geldiği noktayı bize göstermesi açısından yeterli bir örnektir.

⁴⁰⁹ Ülker Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 123; Allan, *Islamic Metalwork*, s. 14-15; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 186-187.

⁴¹⁰ *Büyük Selçuklu Mirası*, II, 62.

Bahsettiğimiz dönemde Herât'ta yaşayan ve Herât tekniğinde ustalaşmış bazı zanaatkârların adları ve ortaya çıkardıkları ürünleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu zanaatkârlardan birisi ise, Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Herevî'dir. Onun 577/1181-1182 tarihinde yapmış olduğu bir ibrik, St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde sergilenmektedir.⁴¹¹ Öte yandan Herât'ta, çeliğin çıkarıldığı pek çok maden mevcuttu. Kılıç ve zırh yapımında kullanılan bu çelikler, Kirmân ve Hindistan bölgelerine ihraç edilmekteydi.⁴¹² Özellikle Kirmân'da "el-Kirmânî" olarak adlandırılan meşhur kılıçlar, Herât çeliğinden imal ediliyordu. Orta uzunlukta olan bu kılıçlar, daha ziyade Şaron Kürtleri, Bâlûciler ve Kuşanlar tarafından kullanılmaktaydı.⁴¹³ Bunun yanında Hint kökendi rûhînâ (روهينا), Bâhrî (باخرى) ve mevn (مون) kılıçlarının, Herât çeliğinden üretildiği kaydedilmekte ve yeşil renkte oldukları belirtilmektedir.⁴¹⁴

Sîstân, metal eşya üretiminde ve süslenmesinde Herât kadar etkili olmasa da, değerli madenlerin bulunduğu bir coğrafya olmuştur. Özellikle Sîstân'ın bir şehri olan Penchîr'de, büyük miktarda kıymetli madenlerin alındığı, meşhur gümüş madenleri vardır ve halkın çoğunluğu madencilik ile uğraşmaktadır. Burada yaşayanlar bir gümüş damarına rastladıkları zaman, madeni bulana kadar o damarı takip ederlerdi ve bir kazı için 300 bin dirhemden azını veya fazlasını harcaabilirlerdi. Bakıldığında bu şehirde yaşayan halk için madencilik en önemli gelir kaynağıydı. Penchîr, IX. yüzyıldaki Saffârî melikleri zamanında, Abbâsî halifesinin adını taşıdığı ve para basılan bir şehir haline geldiği aktratılmaktadır. Bunun yanında Selçuklu döneminin sonuna kadar Penchîr şehri, gümüş madenin çıkarıldığı ve farklı coğrafyalara ihraç edildiği bir şehir oldu. Ancak Moğolların hâkimiyetinden sonra Penchîr şehri harap oldu ve sadece önceki çalışmalara ait terkedilmiş tüneller

⁴¹¹ Geza Fehervari, *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*, Faber and Faber, London 1976, s. 56; Erginsoy, *İslam Maden Sanatı*, s. 126; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 187.

⁴¹² Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2002, s. 386; Yusuf Arifoğlu, "Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler", *İslam Medeniyet Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 2018, Sayı: 2, III, 193.

⁴¹³ Bakır, *Madencilik*, s. 393.

⁴¹⁴ İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 103.

bulundu.⁴¹⁵ Bunun yanında Sîstân'da bulunan önemli madenlerden birisi de tunçtur. Dökümle yapılan ve kazıma, kabartma veya delik işi teknikler ile süslenen tunç eserler, çoğunlukla tepsi, ibrik, buhurdan, hayvan figürü, ayna, havan, bakraç ve şamdan gibi ürünlerde kullanılmıştır. Bakıldığında Sîstân, Selçuklu döneminde döküm tekniği üzerinde çalışan gelişmiş maden sanatı merkezlerinden birisi olmuştur.⁴¹⁶ Bunun yanında Sîstân, bir musiki aleti olarak kullanılan zilin⁴¹⁷ üretildiği önemli bir merkez olmuştur⁴¹⁸ ve bu ziller, çoğunlukla bronz metalinden üretilmiştir. Son olarak Sîstân, kükürt ve amonyum klorür maddesinin bol miktarda bulunduğu bir coğrafya olmuştur. Özellikle bu iki madde, Sîstân yöresinde bulunan ve Kasan (قسان) ismiyle zikredilen bir dağdan çıkarılmıştır.⁴¹⁹ Kükürt, çoğunlukla tıp ve kimya sanayisinde kullanılırken, amonyum klorür ise kalaylama ve lehimleme tekniği ile üretilen metal eşyalarda kullanılmıştır.⁴²⁰ Netice doğadan elde edilen bu maddeler, Sîstân sanayisi için büyük önem arz etmiştir.

⁴¹⁵ İbn Havkâl, s. 387; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 430; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, s. 429-430.

⁴¹⁶ Erginsoy, *İslam Maden Sanatı*, s. 152.

⁴¹⁷ Mûsiki literatüründe, birbirine çarpmak suretiyle ses çıkarmak için parmaklara veya defin kasağındaki deliklere takılan madenî pulların ve birbirine çarparak çalınan iki yuvarlak metal plaktan meydana gelen bir usul vurma (ritim) aletinin adı olarak kullanılmaktadır, bkz. Erhan Tekin, “Zil”, *DİA*, XXXIV, 413-415.

⁴¹⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 65.

⁴¹⁹ *İsfizârî*, s. 332-333.

⁴²⁰ Steingass, *Persian-English Dictionary*, s. 1434.

SONUÇ

Büyük Selçuklular Devleti'nin ilk dönemleri hakkında bilgi veren pek çok akademik çalışma, genel itibariyle devletin kurucularından olan Tuğrul ve Çağrı Bey özelinde bir Selçuklu tarihi aktarmıştır. Ancak devletin diğer bir kurucusu olan Musa Yabgu hakkında derli toplu bir çalışma kaleme alınmamıştır. Bu çalışmada, Musa Yabgu'nun özelinde bir Selçuklu tarihi aktarmak ve Musa Yabgu'nun Selçuklu tarihi için önemini vurgulamak hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda pek çok yazılı kaynaklardan faydalanılmıştır. Ancak mevcut yazılı kaynakların Musa Yabgu'yu açıklamada yetersiz kalması, Musa Yabgu adına basılan sikkelerin de ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Nihayetinde sikkeler, Musa Yabgu hakkında tartışmalı olan ve açıklığa kavuşturulamamış pek çok bilgiye ışık tutmuştur.

Çalışmada yer alan yazı kaynaklar, Musa'nın Selçuk Bey'in dört veya beş oğlundan birisi olduğu konusunda hemfikir olsa da, Selçuk Bey'in diğer bir oğlu Arslan Yabgu'nun 416/1025 tarihinde esaretine kadar Musa adından hiç söz etmemişlerdir. Bu durum Musa hakkında pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bilhassa Musa'nın adı, geçmişten günümüze süre gelen ve tam olarak açıklığa kavuşturulamayan en önemli tartışmalardan birisi olmuştur. Nitekim bazı kaynaklar Musa'yı Beygu ismiyle zikrederken, bazıları ise Yabgu unvanını kullanmıştır. Bu durum Selçuklu tarihi araştırmacıları arasında Yabgu-Beygu tartışmasına yol açmıştır. Anlaşılacağı üzere mevcut yazılı kaynaklar, Musa'nın adı hususunda yapılan tartışmalarda yetersiz kalmıştır. Ancak Musa adına basılan sikkeler, Beygu-Yabgu tartışmasına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bilhassa 416-422/1025-1030 yılları arasında Buhârâ'nın Kermine şehrinde Musa adına basılana sikkeler, Musa'yı Yabgu olarak zikretmiş ve Musa'nın 416/1025 yılından itibaren Yabgu unvanıyla Selçuklu ailesinin başına getirildiğine kanıt olmuştur. Ancak Herât ve Sîstân coğrafyasında 439-448/1047-1057 yılları arasında Musa adına basılan sikkelerin Beygu ismini taşıması, bizi düşündüren asıl mesele olmuştur. Yapılan araştırma neticesinde, Büyük Selçuklular Devleti'nin kuruluş tarihi olan 431/1040 yılı itibariyle Selçuklu ailesinin başına Tuğrul Bey'in geçtiği ve Musa'nın da geri plana itildiği anlaşılmıştır. Bu sebeple 431/1040 tarihi itibariyle Musa'nın Yabgu unvanını bırakıp, Beygu ismini kullanmaya başladığı düşüncesi kuvvet kazanmıştır. Bu bilgiler ışığında Musa, Yabgu unvanı aldığı 416/1025 tarihinden önce de Beygu

ismini taşıdığı fikri akla daha uygun gelmiştir. Neticede Musa, Arslan Yabgu'nun esir alındığı 416/1025 tarihi itibarıyla Selçuklu ailesinin başına getirildiği için Yabgu unvanını kullanmaya başlamıştır.

Arslan Yabgu'nun esaretiyle birlikte başsız kalan Selçuklular, 416/1025 tarihinde Musa'yı Yabgu unvanıyla Selçuklu ailesinin liderliğine getirmiş ve onun önderliğinde 416-426/1025-1035 yılları arasında dönemin siyasi güçlerine karşı Mâverâünnehir ve Hârizm coğrafyasında barınma mücadelesi vermişlerdir. Ancak bu coğrafyalarda barınma imkânı bulamayan Selçuklular, 426/1035 senesinde Gazneli Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan Horasan'a yönelmişlerdir. Horasan'a giriş yapan Selçuklu liderleri Musa Yabgu ve yeğenleri Tuğrul ve Çağrı Bey, ilk olarak Horasan'ın hâkimiyetini elinde bulunduran Gazneli Mesûd'a bir mektup göndermiştir. Gönderilen bu mektupta, Selçukluların Horasan'a geliş sebepleri zikredilmiş ve bunun yanında Gazneli Mesûd'dan yurt talebinde bulunulmuştur. Ancak bu mektupta dikkatimizi çeken asıl mevzu, Selçuklu liderlerinin isimleri ve bu isimlerin sıralanış biçimleri olmuştur. Musa Yabgu'nun ismi Tuğrul ve Çağrı Bey'e nazaran önce zikredilmiştir. Bu durum 416/1025 yılında Yabgu unvanıyla ailenin başına getirilen Musa'nın, 426/1035 senesinin başlarında da Yabgu unvanını etkin bir şekilde devam ettirdiğinin kanıtı olmuştur.

Musa Yabgu'nun aile içerisindeki etkinliği, 426/1035 tarihinin sonralarına doğru azalma göstermiştir. Tuğrul ve Çağrı Bey, geçen zaman içerisinde Selçuklu ailesi içerisindeki konumları arttırmıştır. Özellikle aile içerisindeki liderlik dengesi, Selçuklular ile Gazneli ordusu arasında gerçekleşen mücadele yıllarında değiştiği gözlenmiştir. Nitekim Gazneli Mesûd, kendisinden izinsiz Horasan'a giriş yapan ve toprak talebinde bulunan Selçukluların bertarafı için büyük bir ordu görevlendirmiştir. Selçuklu liderleri Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, üzerlerine gelen Gazneli ordusunu Nesâ önlerinde mağlup etmeyi başarmıştır. Ancak Gazneli ordusunda karşı ummadıkları bir zafer kazanan Selçuklu liderleri, üç elçiyle beraber yazdıkları özür mektubunu Gazneli Mesûd'un huzurunu göndermiştir (426/1035). Bakıldığında Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'in Gazneli Mesûd'un huzuruna kendilerini temsilen üç elçi göndermesi, Selçuklu ailesi içerisinde liderlik dengesinin değiştiğine kanıt olmuştur. Diğer bir ifadeyle Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, 426/1035 tarihinden itibaren Selçuklu ailesi içerisinde eşit konuma geldiği

anlaşılmıştır. Öte yandan Selçuklu liderlerinin özrünü kabul eden Gazneli Mesûd, üç lidere Nesâ, Ferâve ve Dihistan şehirlerini Dihkan unvanıyla vermeyi uygun bulmuştur. Musa Yabgu'ya Ferave'yi verilmiştir.

Selçuklu liderleri arasında var olan eşitlik, Gazneli Mesûd'a karşı 429/1038 yılında gerçekleşen ikinci savaştan sonra da devam ettiği gözlenmiştir. Gazneli Mesûd'un Selçukluları Horasan'dan çıkarmaları için gönderdiği orduyu Telhâb yörelerinde karşılayan Selçuklu liderleri, üzerlerine gelen Gazneli ordusunu bir kez daha mağlup etmeyi başarmış ve Horasan'da hâkimiyeti temin etmişlerdir. Gazneli Devleti'ne karşı 429/1038 yılında Telhâb'da aldıkları ikinci galibiyetten sonra bir araya gelen Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, savaşın neticesini konuşmak ve Horasan bölgesinde alınacak şehirlerin paylaşımı için bir toplantı tertiplemişlerdir. Toplantıda Musa Yabgu'nun Serâhs'da, Tuğrul Bey'in Nişâbûr'da ve Çağrı Bey'in de Merv'de hâkimiyet sağlayacağı kararı alınmıştır.

Horasan'ın hâkimiyetini Selçuklulara kaptıran Gazneli Mesûd, Horasan'daki hâkimiyetini tekrar temini için üçüncü kez büyük bir ordu vücuda getirmiş ve bu orduyu bizzat kendisi komuta etmiştir. 430/1039 senesinde ordusuyla beraber harekete geçen Gazneli Mesûd, Horasan'da bulunan Selçuklulara karşı saldırıya geçmiş ve gerçekleştirdiği saldırılarda başarı elde etmiştir. Ancak Gazneli ordusu, Selçukluları Horasan'dan atmakta yetersiz kalmıştır. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey'e bağlı Selçuklu birlikleri, gerçekleştirdikleri ani baskınlar ile Gazneli ordusuna büyük kayıplar verdirmiştir. Nihayetinde Gazneli Mesûd, ordusunun dinlenmesi için Selçuklu beyleri ile kısa süreli bir anlaşmaya razı olmuş ve bir elçiyi Selçuklular tarafına göndermiştir. Gazneli Mesûd, elçiyi Musa Yabgu'nun nezdine göndermiş ve gereken anlaşmanın Musa Yabgu ile yapılmasını emretmiştir. Mesûd'un anlaşmayı doğrudan Musa Yabgu ile yapması, Gazneli Devleti'nin nezdinde Selçuklu lideri olarak Musa Yabgu'nun tanındığına kanıt olmuştur. Ancak Selçuklu tarafına bakıldığında da, Tuğrul ve Çağrı Bey'in ön plana çıktığı ve Musa Yabgu'nun da geri plana itildiği gözlenmiştir. Özellikle bu durum, Gazneli Devleti ile yapılan son savaşla beraber daha belirgin hale gelmiştir.

Gazneli Mesûd, 431/1040 senesinde Selçukluları Horasan'dan atma planıyla bir kez daha harekete geçmiştir. Ancak Selçukluların ani baskınlarıyla oldukça yıpranan

Gazneli ordusu, zor da olsa Merv'e yakın Dandanakan yörelerine gelmeyi başarmıştır. Gazneli ordusunu adım adım takip eden Selçuklu liderleri ise, Dandanakan yörelerine kadar gelen Gazneli Mesûd ve ordusuna ani bir saldırı gerçekleştirmiş ve bu saldırıda, pek çok Gazneli askerini öldürülmeyi başarmıştır. Nihayetinde Gazneli Devleti ile Selçuklular arasında gerçekleşen Dandanakan mücadelesi, Selçuklular lehine sonuçlanmıştır. Dandanakan galibiyetiyle Horasan coğrafyasına tam anlamıyla hâkim olan Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Büyük Selçuklular Devleti'nin temeli atmış ve Horasan coğrafyasının taksimi için büyük bir kurultay tertiplemişlerdir. Bu kurultayla beraber Tuğrul Bey Büyük Selçuklular Devleti'nin sultanı ilan edilmiş ve Musa Yabgu'ya Herât ve Sîstân coğrafyası verilmiştir. Neticede 431/1040 senesinde Tuğrul Bey'in Selçuklu sultanı ilan edilmesi, Musa'nın 416/1025 yılında elde ettiği Yabgu unvanının geçerliğini yitirdiği düşüncesini akla getirmiştir. Nitekim Herât ve Sîstân coğrafyasında Musa adına basılan sikkelerin Beygu ismini taşıması, öne sürdüğümüz düşüncelyi destekler nitelikte olmuştur.

Tuğrul Bey'in 431/1040 senesinde Büyük Selçuklular Devleti'nin başına geçmesinden sonra aile içindeki liderlik vasfını kaybeden Musa, kurultaydan çıkan karar doğrultusunda ilk olarak Herât şehrine yönelmiş ve gerçekleştirdiği saldırılar neticesinde Herât'a hâkim olmayı başarmıştır. Ardından Sîstân coğrafyasına yönelen Musa Yabgu, kısa süre içerisinde bu coğrafyaya da hâkim olmayı başarmıştır. Horasan'ın güneyinde kalan şehirlerin çoğuna hâkim olan Musa Yabgu, Herât'ı hâkimiyet sahasının merkezi ilan etmiştir. Ancak mevcut yazılı kaynaklar, Musa'nın Herât şehrindeki hâkimiyetini doğrulasa da, sonraki yıllarda Musa'nın Herât'taki faaliyetleri hakkında her hangi bir bilgi vermemiştir. Bu durum, Musa adına basılan sikkelerin bir kez daha ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle 435/1043-1044 senesinde Herât şehrinde Musa ve Çağrı Bey adına basılan sikkenin varlığı, Herât'ta Musa ve Çağrı arasında gerçekleşen bir mücadele fikrini akla getirmiştir. Çalışmamızda, Musa ve Çağrı Bey adına basılan bu sikkelere yer verilmiş ve yapılan tartışma neticesinde bir sonuca varılmıştır. Nihayetinde Musa adına 448/1056-1057 yılında Herât şehrinde basılan sikkenin varlığı, Herât'a Musa Yabgu hâkimiyetinin devam ettiğine kanıt olmuştur. Ancak bu tarihten sonra Herât'ta Musa adına basılan her hangi bir paraya rastlanmamıştır. Nitekim Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, Herât'a

bir saldırı gerçekleştirmiş ve şehre hâkim olmayı başarmıştır. Yazılı kaynaklar, Alp Arslan'ın kaç yılında Herât'a hâkim olduğunu zikretmemiştir. Ancak Alp Arslan adına 450/1058-1059 senesinde Herât'a basılan sikkenin mevcudiyeti, Alp Arslan'ın bu tarihte Herât'a geldiğini kanıtlamıştır. Netice Herât şehrini Alp Arslan'a kaptıran Musa Yabgu, 450/1058-1059 tarihten itibaren Sîstân'ı hâkimiyet sahasının merkezi ilan etmiş ve Sîstân hâkimi olarak zikredilmiştir.

Sîstân'ı hâkimiyet sahasının merkezi ilan eden Musa Yabgu, bu coğrafyada da pek çok saldırıya maruz kalmıştır. Özellikle Sîstân coğrafyasının Gazneli Devleti ile sınır olması, Musa Yabgu'nun bu devlete karşı hâkimiyet mücadelesi vermesine sebep olmuştur. Musa Yabgu, Gazneli Devleti'nin saldırılarına karşı Sîstân coğrafyasına müdafaa etmeyi başarmıştır. Ancak asıl tehlike, Çağrı Bey ve oğlu Yâkûtî tarafından gelmiştir. Babası Çağrı Bey'den aldığı izinle Sîstân'a yönelen Yâkûtî, bir süreliğine Sîstân coğrafyasına hâkim olmayı başarmıştır. Ancak Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in devreye girmesiyle Sîstân, bir kez daha Musa Yabgu'nun hâkimiyetine girmiştir. Musa Yabgu'nun Sîstân'daki hâkimiyeti, Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında gerçekleşen vefatına kadar devam etmiştir. Nitekim bu tarihten itibaren Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan, taht iddiası olarak ortaya çıkan büyük amcası Musa Yabgu'yu bozguna uğratmış ve onu esir olarak ele geçirmeyi başarmıştır. Musa Yabgu'ya hürmetle davranan Alp Arslan, onu yerinde bırakmayı uygun görmüştür. Diğer bir ifadeyle Musa Yabgu, Alp Arslan'ın izniyle Sîstân ve Herât coğrafyasına tekrar hâkim olmayı başarmıştır. Ancak Musa Yabgu'nun bu hâkimiyeti çok da uzun sürmemiştir. Nitekim Alp Arslan, 459/1066 senesinde Musa Yabgu'yu Mâzenderân bölgesine göndermiş ve Herât şehrini de oğlu Toğansah'a vermiştir. Öte yandan Sîstân coğrafyası da, Nîmrûz adı verilen yerel bir hânedanın yönetimine bırakılmıştır. Sonuç olarak Herât ve Sîstân'ı iç ve dış güçlere karşı korumakta yetersiz kalan Musa Yabgu, 459/1066 tarihinden itibaren Herât ve Sîstân coğrafyasındaki hâkimiyetini kesin olarak kaybetmiştir.

Herât ve Sîstân coğrafyasının pek çok kez hâkimiyet mücadelesine sahne olması, hiç kuşkusuz bu coğrafyanın sahip olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel özellikleri etkili olmuştur. Özellikle Fars-Horasan ticaret yolunun geçiş güzergâhında bulunan Herât ve Sîstân, bu özelliğiyle ekonomik anlamda büyük bir kalkınma yaşamıştır. Nitekim Herât ve Sîstân'da üretilen metal eşyalar, tekstil ve tarım ürünleri aktif ticaret ağı

sayesinde pek çok şehre ulaşmış ve bu durum, Herât ve Sîstân ekonomisinin her daim canlı kalmasını sağlamıştır. Herât ve Sîstân'ın sahip olduğu ekonomik canlılık, bir süre sonra faklı dine mensup pek çok tüccarı kendisine çekmiştir. Özellikle Musa Yabgu dönemi Herât ve Sîstân, Müslüman tüccarların yanı sıra Yahudi, Hristiyan ve Zerdüşt grupların ticari faaliyette bulunduğu bir coğrafya haline gelmiştir. Bunun yanında Herât ve Sîstân, her mezhepten insana ev sahipliği yapan bir coğrafya olmuştur. Musa Yabgu dönemi Herât ve Sîstân'da genellikle Hanbelî ve Şâfiî hâkimiyeti görülmüştür. Herât ve Sîstân coğrafyasında aktif olan bu iki mezhep, Şii düşünceye sahip kişilere karşı bir araya gelseler de, çoğunlukla rekabet içinde olmuşlardır. Bu rekabet, bir süre sonra Selçuklu devlet adamlarının ve toplumun huzurunu bozacak çatışmalara dönüşmüştür. Öte yandan Herât ve Sîstân'ın sahip olduğu mezhep farklılıkları, bu coğrafyada gerçekleşen ilmi faaliyetleri olumlu yönde etkilemiştir. Nitekim kendi mezhebinin gereklerini insanlara aktarmak isteyen âlimler, devlet eliyle kurulan medreseler vasıtasıyla insanlara ulaşmış ve Herât ve Sîstân coğrafyasını ilmi yönden kalkındırmıştır. Özellikle Selçuklu sultanı Alp Arslan döneminde inşa edilen Nizamiye Medreseleri, Selçuklu topraklarında ilmi hayatın gelişmesine katkı sağlamıştır.

Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın Veziri Nizamülmülk tarafından inşa edilen Nizamiye Medreseleri, Alp Arslan'ın izniyle Selçuklu hâkimiyetindeki topraklarda yaygınlaştırılmış ve dönemin en önemli eğitim kurumlarından olmuştur. Mevcut kaynaklar, Sîstân coğrafyasında Nizamiye Medresesi'nin inşaatı hakkında her hangi bir bilgi vermese de, Herât'ta bu medresenin inşa edildiği kesin olarak zikredilmiştir. Herât Nizamiye Medresesi'nin diğer medreselerden ayıran en önemli özellik ise, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışına sebep olan Oğuz istilasında ayakta kalmış olmasıdır. Herât Nizamiye Medresesi, Herât şehrinin sahip olduğu güçlü surlar sayesinde Oğuz istilasından korunmuş ve varlığı Timurlular Devleti'ne kadar korumayı başarmıştır. Neticede Herât Nizamiye Medresesi, uzun bir süre eğitim hayatına devam etmiş ve bulunduğu coğrafyada nice âlimler yetiştirmiştir. Herât'ı diğer şehirlerden ayıran en önemli özelliklerden birisi de hiç kuşkusuz XII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Herât tekniği olmuştur. Herât tekniği, bronz ve pirinç metalini kakma motiflerle süsleyerek göze hoş gelen metal eşyalar ortaya çıkarmıştır. Özellikle XII. yüzyıl başlarında gümüş kıtlığının yaşanması ve gümüşten üretilen

metal eşyaların azalması, Herât tekniği ile üretilen bronz ve pirinç eşyalara olan ilginin artmasına sebep olmuştur. Zaman içerisinde Herât tekniği, Selçuklu hâkimiyetinde olan topraklarda yaygınlık kazanmış ve ismini günümüze kadar duyurmayı başarmıştır. Sîstân'a bakıldığında da, göze hoş gelen halıların üretildiği ve üretilen halıların pek çok şehre ihraç edildiği gözlenmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, Büyük Selçuklu hânedan üyesi Musa Yabgu'nun siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Herât ve Sîstân coğrafyasının ekonomik, kültürel ve sosyal özelliklerini de barındırmıştır. Diğer bir ifadeyle bu çalışma, hem tarih hem de coğrafya niteliği taşımıştır. Öte yandan çalışmamızın hazırlık aşamasında, Musa Yabgu'nun faaliyetlerinin anlatıldığı akademik bir çalışmanın olmadığı fark edilmiş ve çalışmamız ile bu eksikliğin giderileceği düşüncesi kuvvet kazanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABU'L-FARAC, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- ABDURRÂHMÂN FÂMÎ el-HEREVÎ, *Tarih-i Herât*, nşr. Muhammed Hüseyin Mir Hüseyinî-Muhammed Rıza Ebû Mîhrîzî, Tahran 1387.
- AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, trk. trc. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, trk. trc. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- AHMED B. MAHMÛD, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- ALBAYRAK, Nurettin, “İsfendiyâr”, *DİA*, XXII.
- ALLAN, James W., *Islamic Metalwork: The Nuhad es-Said Collection*, Sotheby, London 1982.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırma Dergisi*, 1971.
- ARİFOĞLU, Yusuf, “Horasan Şehirlerindeki Alışveriş Mekânları ve Bu Mekânlarda Satılan Ürünler”, *İslam Medeniyet Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 2018.
- ATİYA, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, trk. trc. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005.
- AVFÎ, Muhammed b. Yahya Buhari, *Lübâbü'l-elbâb*, Nşr. Said Nefisî, Tahran 1375.
- AYDINLI, Osman, “Zerenc”, *DİA*, XLIV.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2002.

BARTHOLD, V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY, Ankara 1990.

BELAZÛRÎ Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-büldân*, trk. trc. Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-büldân: Ülkelerin Fetihleri*, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

BENJAMİN, Tudelalı – PETACHIA, Ratisbonlu, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, trk. trc. Nuh Arslantaş, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, Nşr. Ali Ekber Feyyaz, Meşhed 1971/ trk. trc. Necati Lügal-haz. Hicabi Kırlangıç, TTKY, Ankara 2019.

BİLGE, Mustafa L, “Ahvaz”, *DİA*, II, 192-193.

BİLGE, Mustafa L, “Âmül”, *DİA*, III, 99.

BİLGİN, Orhan, “Gerdîzî”, *DİA*, XIV.

BOSWORTH, C. Edmund, “Saffarids”, *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/search/keywords:saffarids>, (Erişim Tarihi: 19 Ocak 2020).

BOSWORTH, C. E, *The History of the Saffarids of Sîstân and the Maliks of Nîmrûz*, California-New York 1994.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trk. trc. Neşet Çağatay, TTKY, Ankara 2018.

BÛNDÂRÎ, Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, trk. trc. Kivameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 2016.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî*, Nşr. Ferid Puyan, Kabil 1391/trk. trc. Erkan Göksu, TTKY, Ankara 2015.

CÜVEYNÎ, Müntecebüddîn Bedî el-Atabek, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.

ÇELEBÎ, İlyas, “Mu'tezile”, *DİA*, XXXI.

CHAUHAN, Yamini “Metropolitan”, *Encyclopaedia Britannica*, 2013, <https://www.britannica.com/topic/metropolitan> (Erişim Tarihi: 24 Nisan 2021), s. 1.

DAFTARY, Farhad, *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, trk. trc.ERCÜMENT Özkaya, *Muhali İslamın 1400 yılı İsmaililer: Tarih ve Kuram*, Rastlantı Yayınları, Ankara 2001.

DEVLETŞAH, *Tezkiretü's-Şuarâ*, trk. trc. Necati Lugal, *Şair Tezkireleri*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011.

DİLER, Ömer, *İslam Darp Yerleri*, Mas Yayınları, İstanbul 2009.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

EBÛ DÜLEF, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*, trk. trc. Serdar Gündoğdu, *İran Seyahatnamesi: 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

- ENSÂRÎ, Kâsım, “Abdullâh-ı Ensârî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, trk. trc. Ali Güzelyüz, *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 2006.
- ERAVŞAR, Osman, KARPUZ, Haşim, DIVARCI, İbrahim, KUŞ, Ahmet, ŞİMŞEK, Feyzi, *Büyük Selçuklu Mirası: Müzeler*, Tika Yayınları, Konya 2013.
- ERGİNSOY, Ülker, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1978.
- ERYAVUZ, Şebnem, “Kervansaray”, *DİA*, XXV.
- FAYDA, Mustafa, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA*, XVIII.
- FEHERVARİ, Geza, *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*, Faber and Faber, London 1976.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâricîler” *DİA*, XVI.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “İbrahim el-İmâm”, *DİA*, XXI.
- FURUZÂNÎ, Ebu’l-Kâsım, *Selçukiyan: ez Ağaz ta Fercâm*, Tahran 1394.
- GERDÎZÎ, Ebû Said Abdülhay b. Dahkak b. Mahmûd, *Zeynü’l-ahbar*, Nşr. Abdülhay Habibi, Tahran 1347.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi*, trk. trc. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Mecûsîlik”, *DİA*, XXVIII.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ, *Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdülhüseyin Nevai, Tahran 1944/ trk. trc. Mürsel Öztürk, TTKY, Ankara 2018.
-, *Nüzhetü’l-kulûb*, Nşr. Muhammed Debiri Siyakî, Tahran 1958.

HÂNDMÎR, Celaleddin Muhammed, *Tarih-i Habîbü's-Siyer*, Nşr. Muhammed Debir-i Siyaki, Tahran 1333.

HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV.

HOCANİYAZOV, T., *Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)*, Askabad 1979.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, trk. trc. Abdullâh Duman-Murat Ağarı, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2018.

HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, Kültürsanat Yayınları, İstanbul 2007.

İBN EBÛ YALA, *Tabakatü'l-Hanabile*, Nşr. Muhammed Hamid el-Fıki, Kahire 1952.

İBN FUNDUK, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938.

İBN HAVKÂL, Ebu'l-Kâsım Muhammed, *Suret el-Arz*, trk. trc. Ramazan Şeşen, 10. *Asırda İslam Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İBN HURDAZBÎH, Ubeydullah b. Abdullâh, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, trk. trc. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, trk. trc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2015.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, Nşr. Muhammed Abdülkadir Ahmet Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1991/ trk. trc. Ali Sevim, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, TTKY, Ankara 2014.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Kamil fi't-tarih*, Nşr. Halil Memun Şiha, Beyrut 2002/ trk. trc. Abdülkerim Özeydın, *el-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-VERDÎ, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Tetimetü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Haz. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Kesit Yayınları, İstanbul 2014.

İLHAN, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Şeyhülİslâm", *DİA*, XXXIX.

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrâhim, *Kitabü'l-Mesalikü'l ve'l-Memalik*, trk. trc. Murat Ağrı, *Ülkelerin Yolları*, Ayışığıkitapları Yayınları, İstanbul 2019.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Melikşah Devrinde Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

....., *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

....., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, sayı: 13, 1958, s. 117-130.

KANAR, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2015.

KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2018.

KAZVİNÎ, Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd , *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, trk. trc. Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2019.

KEYANÎ, Muhsin, *Tarih-i Hankâh der İran*, Tahran 1369.

KİSÂÎ, Nurullah, *Medârisu Nizâmiyye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân*, Tahran 1993.

KONUKÇU, Enver, “Hâlâç”, *DİA*, XV.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, TTKY, Ankara 1993.

....., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, TTKY, Ankara 2016.

KUCUR, Sadi S, “İkta”, *DİA*, XXII.

KURT, Hasan, “Tâhir b. Hüseyin”, *DİA*, XXXIX.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Hicaz”, *DİA*, XVII.

MATEOS, Urfalı, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1139) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. Hrant D. Andreasyan, TTKY, Ankara 2000.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*, TTKY, Ankara 2007.

....., “Gazneliler”, *DİA*, XIII.

....., “Mahmûd-ı Gaznevî”, *DİA*, XXVII.

....., “Mesûd b. Mahmûd-ı Gaznevî”, *DİA*, XXIX.

....., “Saffâr, Yakûb b. Leys” *DİA*, XXXV.

....., “Şahne”, *DİA*, XXXVIII.

....., “Büveyhîler”, *DİA*, VI.

METİN, Tülay, “Tarih-i Sistan’da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 35, 2016.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Ravzatu’s-safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ*, trk. trc. Erkan Göksu, TTKY, Ankara 2015.

MÎRNÎYÂ, Seyyid Ali, *İlhâ ve tâyîfehâ-yı aşâyîr-i Horasan ve nakş-ı siyâsî rûsâ-yi ilhâ-yi bozorg*, Tahran 1369.

MUÎNEDDİN-İ İSFİZÂRÎ, Muhammed b. Abdullâh, *Ravzât’ül-cennât fî evsâfi Medîneti Herât*, Nşr. Seyyid Muhammed Kâzım, Tahran 1959.

MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü’t-tekâsim*, trk. trc. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

MÜNECCİMBAŞI AHMED b. LÜTFULLAH, *Câmiu’d-Düvel*, Yay ve trk. trc. Ali Öngül, *Câmiu’d-Düvel: Selçuklular Tarihi*, Akademik Kitabevi Yayınları, İzmir 2000.

NASKALÎ, Esko, “Sâsânîler” *DİA*, XXXVI.

NÂRŞÂHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer, *Târîh-i Buhârâ*, trk. trc. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTKY), Ankara 2013

NÎŞÂBÛRÎ, Zahirüddin, *Selçukname*, Nşr. Mirza İsmâil Han Afşâr, Tahran 1332/trk. trc. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.

NİZÂMÜLMÜLK, Ebû Ali Hasan bin Ali b. İshâk, *Siyâsetname*, Haz ve trk. trc. Mehmet Altay Köymen, TTKY, Ankara 2018.

OCAK, Ahmed, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul 2002.

....., *Nizamiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2019.

ÖZ, Mustafa, “Râfizîler”, *DİA*, XXXIV.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Arslan b. Selçuk”, *DİA*, III.

....., “Cend”, *DİA*, VII.

....., “Selçuk Bey”, *DİA*, XXXVI.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Ayyar”, *DİA*, IV.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Selçuklular*, İsam Yayınları, İstanbul 2015.

....., “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet
Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, *TTK Belleten*, sayı: 243, 2001.

....., “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey’in Ölüm Tarihi Meselesi”,
Marmara Üniversitesi Türklük Araştırma Dergisi, sayı: 12, 2004.

....., “Musa Yabgu”, *Eİr*, 2005,
<http://www.iranicaonline.org/articles/musa-yabgu> (Erişim Tarihi 5 Ağustos 2019).

....., “Yabgu”, *DİA*, XLIII.

....., “Merv”, *DİA*, XXIX.

....., “Musa Yabgu”, *DİA*, II.

....., “Sîstân”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII.

....., “Taberistan”, *DİA*, XXXIX.

ÖZ, Mustafa, “Dâî”, *DİA*, VIII.

PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge
Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

....., *Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

....., *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016.

....., *Büyük Selçuklular: Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

....., “Hâce Abdullâh el-Ensârî’nin Vezir Nizâmülmülk’e Nasihatleri”,

Bilge Kültür Sanat Yayınları, ed. Ebru Altan-Muharrem Kesik-Murat Öztürk, İstanbul 2020.

PIRLANTA, İsmail, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları: Ayyarlar*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü’s-sudûr ve Âyetü’s-sürûr*, Nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1985/ trk. trc. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1999.

REŞİDÜDDÎN FAZLULLÂH, *Câmiü’t-Tevârih*, trk. trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, *Câmiü’t-Tevârih: Selçuklu Devleti*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

SADREDDİN el-HÜSEYNÎ, *Ahbarü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, Nşr. Muhammed İkbâl, Beyrut 1971/ trk. trc. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.

SAYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtimîler”, *DİA*, XII.

Selçukname, trk. trc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

SEMERKANDÎ, Nizâmî Arûzî, *Çehâr Makâle*, trk. trc. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTKY, Ankara 2002.

SEVİM, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTKY, Ankara 2014.

SEVİM, Ali, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII.

SEYF b. MUHAMMED b. YA'KÛB el-HEREVÎ, *Tarihnâme-i Herât*, Nşr. Muhammed Zübeyr es-Sıddıkî, y.y. 1944.

SIDDIQUI, İqtıdar Husam, “Gurlular”, *DİA*, XIV.

SOLMAZ, Sefer, “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010.

STEİNGASS, F., *Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 1434.

STRANGE, Guy, *Doğu Hilafeti'nin Memleketleri*, Haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

SÜBKÎ, Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali, *Tabakatü's-Şâfiyyetil-kübrâ*, Nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968.

SÜMER, Faruk, “Saltuklular”, *Selçuklu Araştırma Dergisi*, sayı: 3, 1971.

....., “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI.

....., “Tuğrul Bey”, *DİA*, XLI.

ŞAHİN, Mustafa, *Ortaçağ'da Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar 961-1507)* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2013.

ŞEBANKÂREÎ, Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb*, Nşr. Mir Haşim-i Muhaddis, Tahran 1332.

ŞEKER, Elif, *Bir Devlet Adamı Olarak Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2021.

ŞEŞEN, Ramazan, “Buhârâ”, *DİA*, VI.

Târîh-i Sîstân, Nşr. Meliküşşuara Muhammed Taki Bahar, Tahran 1935/trk. trc.

Vural Öntürk, *Ayışığı* kitapları Yayınları, İstanbul 2018.

TEKİN, Erhan, “Zil”, *DİA*, XXXIV.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

ULUDAĞ, Süleyman, “Hankah”, *DİA*, XVI.

USLU, Recep, *Herat Tarihi*, İstanbul 1997.

....., “Herât”, *DİA*, XVII.

USTA, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

....., “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI.

UYAR, Gülgün, “Nakib”, *DİA*, XXXII.

YAZICI, Tahir, “Büst”, *DİA*, VI.

YEZDÎ, Hasan b. Taceddin, *Camiü't-Tevârih-i Hasanî*, trk. trc. Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'ü't-Tevarîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014).

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I.

YILMAZ, Metin, “Şurta”, *DİA*, XXXIX.

YİĞİT, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, XI.

....., “Mevâlî”, *DİA*, XXIV.

YUVALI, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, haz. Mustafa S. Kaçalın, T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, t.y, y.y.

ZERRİNKUB, Hüseyin, *Medreseden Kaçış: İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, trk. trc. Hikmet Soylu, Anka Yayınları, İstanbul 2001.

EKLER

Ek 1: Musa adına 415/1025 tarihinde Yabgu unvanıyla basılan para. Kermine.⁴²¹

Ek 2: Musa b. Selçuk'un 415/1025 yılında Yabgu unvanıyla bastırıldığı para.

Kermine.⁴²²

⁴²¹ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=216284>.

⁴²² <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=128152>.

Ek 3: Muizzü'd-devle Musa Yabgu'nun, Karahanlı vassalı olarak 415/1025 yılında bastırdığı para. Kermine.⁴²³

Ek 4: Musa b. Selçuk'un 419/1028-1029 tarihinde Yabgu unvanıyla bastırdığı para. Kermine.⁴²⁴

⁴²³ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=113500>

⁴²⁴ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=15967>

Ek 5: Musa'nın 439/1047-1048 tarihinde Beygu ismiyle bastırıldığı altın para.

Herât.⁴²⁵

Ek 6: Musa'nın 443/1051-1052 tarihinde Beygu ismiyle bastırıldığı altın para.

Herat.⁴²⁶

⁴²⁵ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=254965>

⁴²⁶ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=271610>

Ek 7: Musa'nın 448/1056 tarihinde Beygu ismiyle bastırıldığı altın para. Herât.⁴²⁷

Ek 8: Musa'nın 448/1056 tarihinde Beygu ismiyle bastırıldığı altın para. Herât.⁴²⁸

⁴²⁷ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=235257>

⁴²⁸ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=231319>

Ek 9: Musa'nın 448/1056 yılında Beygu ismiyle bastırdığı altın para. Herât.⁴²⁹

Ek 10: Nasrî meliklerden Nasr b. Ahmed'in Musa Beygu adına bastırdığı altın para.
Sîstân.⁴³⁰

⁴²⁹ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=3597>

⁴³⁰ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=31606>

Ek 11: Nasrî meliklerden Nasr b. Ahmed'in Musa Beygu adına bastırıldığı gümüş para. Sîstân.⁴³¹

Ek 12: Alp Arslan'ın kendi adına 450/1058-1059 tarihinde bastırıldığı altın para. Herât.⁴³²

⁴³¹ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=270919>

⁴³² <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=231616>

Ek 13: Çağrı Bey'in 448/1056 yılında bastırıldığı altın para. Sîstân.⁴³³

⁴³³ <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=181902>

Ek 14: 12. yüzyılda Herat tekniği kullanılarak üretilen Bronz ibrik.⁴³⁴

⁴³⁴ Osman Eravşar, Haşim Karpuz, İbrahim Dıvarcı, Ahmet Kuş, Feyzi Şimşek, *Büyük Selçuklu Mirası: Müzeler*, Tika Yayınları, Konya 2013, II, 62.

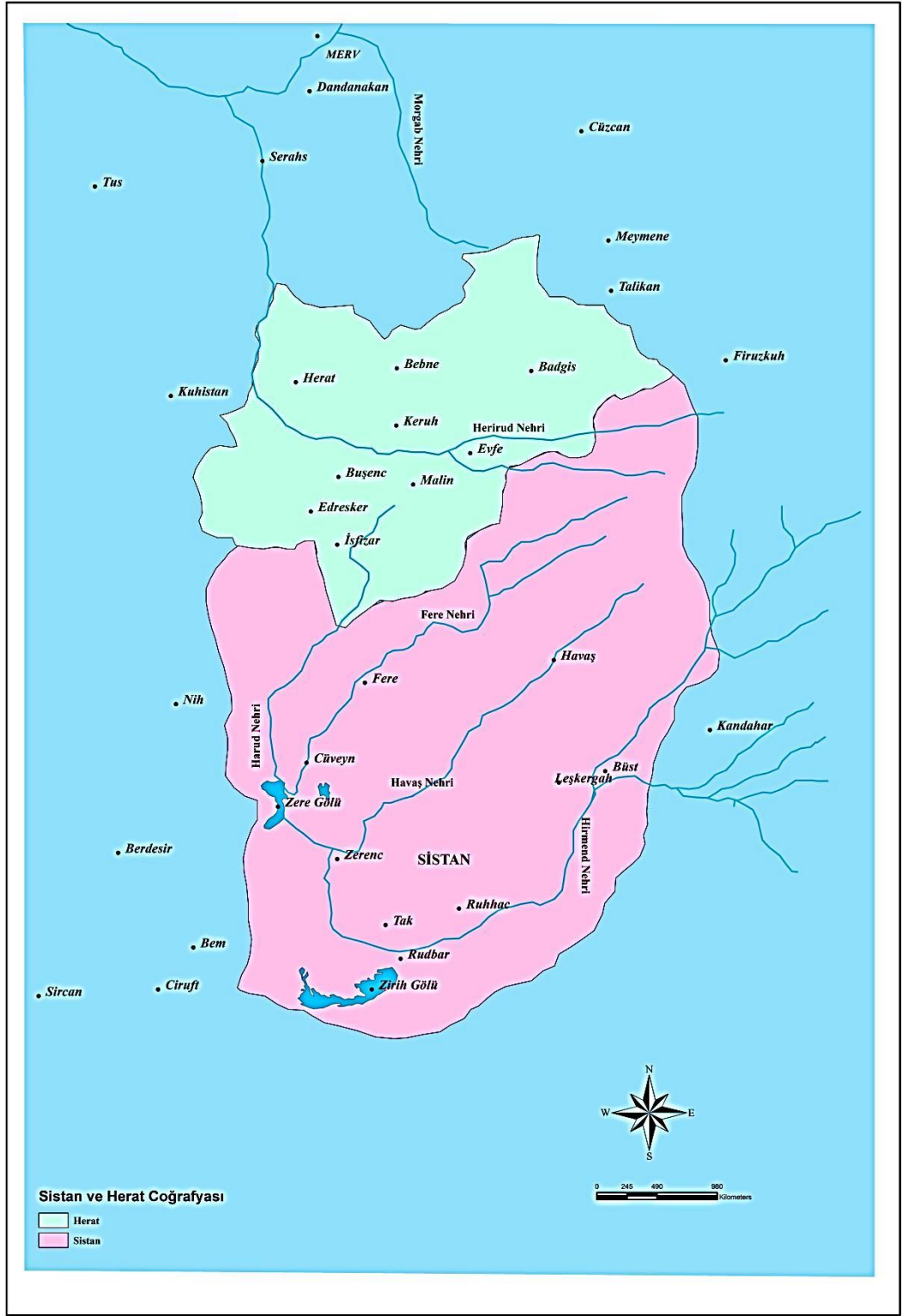
Ek 15: 12. yüzyılda Herât tekniği ile üretilen Bronz ibrik.⁴³⁵

⁴³⁵ *Büyük Selçuklu Mirası: Müzeler*, II, 63.

HARİTALAR

Harita 1: 1063 yılı itibariyle Büyük Selçuklular Devleti ve Musa Yabgu'nun hâkimiyet bölgesi.

Harita 2: Musa Yabgu hâkimiyetinde Herât ve Sîstân'a bağlı şehir haritası.